

Аяз Гыйләжев

Борынгы Болгарда дуамал аксөякләрнең берсе, юк кына гаеп өчен, аталы-уллы ике адәмгә йөзәр таяк хөкем кылган. Ата, улы алдында хурлыкка калмас өчен, тешен кысып йөз таякны алган. Улының аркасына беренче таяк төшү белән илереп кычкырып җибәргән: Жәзалауны тамаша кылырга яраткан аксөяк: «И адәм, йөз таякка түзгән идең, улыңа төшкән беренче таяктан ук ниңә шулай кычкырасың?» - дип сораган. Адәм: «Тегеләре тәңгә төшкән иде, бусы нәкъ йөрәккә барып сукты бит, хөкемдар», - дигән.

1. ШӘКҮР

Сөләйман картның иң соңгы, актыккы өмете дә киселде - төпчеге сугыштан кайтмады. Кырык дүртнең көзендә үк өзелгән иде Габдулланың хәбәре, алай да Сөләйман үзе дә, газиз карчыгы Зөләйха да кадерле улларының эзсез-өнсез югалуына ышана алмадылар, ышанмадылар. Әнә ич, Шәфигулла Хәбибенең хаты-хәбәре кырык өчнөң уртасында ук килми башлаган иде. Дөреш күрәзәчесе, өч йомарлам май бәрабәренә багып, үлгәнгә чыгарды, ә егетек, сугыш бетеп ай да үтмәде, бакыр биш тиен кебек ялтырап кайтып керде, өс-башы да хәйран ару, гимнастерка белән чалбары уңып, җиң очлары, балак очлары сизери башласа да, бөтен түшендәге орден-медалльәрнен чуты юк, талир тәңкәләр сырышкан чулпы кебек, атлаган саен чеңгел-чеңгел килеп торалар. Каты яраланып госпитальдә яткан икән. Кылай Мәрфуганың Салихжаны да кайтты, ул да дүрт елга якын тоташтан сугышта йөрөп, ялгыз әнкәсенә кош теле чаклы дүрт хат яздымы икән? Кайткан әнә! Кәжә башы урамының Габделхәен Зәйдән атка салып китереп ташладылар, ике аягы да тез тиңентен юк икән бичараның. Аяклары булмаса да кайткан, туган җирен таба алган, башы-күзе исән, куллары теп-төзек, хатыны Сәҗидә сәкедә һушсыз яткан иренең кисек тезләрен кочып-кочып ике көн тоташтан үкседә, диләр...

Кайтканнарның һәммәсе диярлек, беренче көнне үк булмаса да, атна эчендә Югары очка Сөләйманнарга менде. Сугыш елларыннан сеңгән гадәт - авыл арасында хәбәр тиз тарала, кайтуга ук Габдулланың өнсез-эзсез югалуын ишеттеләр, ишеттеләр дә, савап санап, Сөләйман картның ишеген кактылар. Берәүләргә Габдулла яшьтәш иде, икенчеләргә дус, өченчеләргә чыбык очырак булса да туган тиешле, бүтәннәр Сөләйман картның ил агасы булуын, авыл арасындагы абруен хаклап килделәр. Кайтучылар йоп-йомшак ак киез җәелгән тәбәнәк сәкегә чак җайлашып кысыр чәй эчтеләр, сугышта күргәннәрен, госпитальләрдә, юлда-вокзалларда юлдашларыннан ишеткәннәрен сөйләделәр, сәке түрөндә сул тезен бөкләп, ике кулы белән шуны кочып утырган Сөләйманга да, табын белән кече як арасында күлгә

кебек шым гына йөргән эре сөякле Зөләйха карчыкка да ярарга тырыштылар.

— Югала торган егетме Габдулла?

— Кайтыр, кайтыр! - диештеләр.

Әйткәнебезчә, ярага һәр май шифалы, кайтучыларның якты күзләре Сөләйман картны күтәрәп җибәрә, ул, «көймәләрнең генә дәрьяда эзе калмый», дип әңгәмәне сөенечле якка бора, «бу араларда гел ару төшләр керә», дип сүзен йомгаклый. Иренә ышанырга һәм карышусыз буйсынырга күнеккән Зөләйха бугазына килеп тыгылган ачы төерне йотып җибәрә дә елмайгандай итә:

— Әнә ич, кайтып-табылып торалар, иншалла, безнекенең дә ризыгы киселмәгәндер әле, - дип куйгалый.

«Аллаһе тәгалә алай ук шәфкатьсез булмас ла!» - ди Сөләйман, көн яралганда кояш чыгышына карап. Зөләйха карчык, иренә сиздермәскә тырышып, көн баешына карый да тирән итеп бер көрсенә...

Сөләйман исә:

— Әнә, Мөхәммәт картның дүрт малае, ике кияве алынды, алтысы тиң тасырдашып кайтып керделәр. Хак, ике улының сыңардан куллары юк, бер кияве мина ярчыгы тиеп сул күзен герман җирендә агызган, алай да һәркайсы әлегә эшкә ярарлык, бала-чагаларына эти, хатыннарына ир! - дип, берәз ярсып әңгәмәгә нокта куя...

Кырык бишнең җәе чамасыз озак узды, ниһаять, күпләрнең омете өзелгән, кыска сөенечләре озак хәсрәт белән алышынган айлар үттә. Көз кинәт килде, җир туңып та өлгермәде, калын юрган булып кар төште, сиздермәстән көзгә кыш ялганды. Кышын сүнөп, басылып торган өметләр язын тагын яңардылар, сукага, тырмага, чәчүгә төшкәч, кышкы өннәреннән чыккан кешеләр ешрак очраша башлады, бер-берсен юаттылар, өметләндерделәр. Сүз сүзне, сүз күңелне җылытып: «Бүген кайтып кермәсме?» дип тиктомалдан коймак изделәр, каклаган казлар чормаларда эреп, һаман эленеп торды, җиләк-жимеш какларын чирләгәндә дә капмадылар... Шаулап-гөрләп үк булмаса да, сабан туйлары узды, печәнне җыеп алдылар, урак өсте дә үтеп китте, бу юлы чиратын белеп кенә ябырылып кара көз килде, көзгә каткакларны, көзгә өметләрне каплап ак кар яуды, чана юлы төште. Инде югалганнар да табылды, үзләре кайтып җитмәгәннәрнең хәбәре иреште. «Фәлән авылның фәлән кешесе улыгызны күреп кайткан», дигән имеш-мимешне ишеткәч, Кәҗә башы урамыннан Хөсәен Кәримов сиксән чакрымдагы мишәр авылына, Чистай ягына кара буранда чыгып китте. Башын бөгеп, сакалын түшенә терәп чыгып киткән иде, күкрәген киереп, тула оекчан кайтып керде. Шул тикле кабанган Хө-

сәен Кәримов, өр-яңа чабатасының кылкасы да калмаган. Улы исән икән, «Германда пленда бергә булдык, озакламас Миннәхмәт тә кайтып җитәр», дигән мишәр.

Сөләйман белән Зөләйха тирә-яктагы хәбәрләрне түкми-чәчми җыя-җыя, әбәткә кадәр төш сөйләп, өйләдән соң төш юрап, кырык биштә сабырлык саклап Габдулланы көттеләр.

Кырык алты да узды...

Кырык алтыда Сөләйман картның ышанычын какшаткан ике мөһим вакыйга булды. Көннәрдән бер көнне, күптәннән хәбәре килмәгән, инде «югалды!» дигән даны ныгыган Тажетдин малае Шәкүр кайтып төште. Хәбәрләрнең төрлесенә ияләнә башлаган Югары авыл бу юлы тоташтан гөҗ килде, башта ышанмадылар. Тажетдинның бу ягы терәлгән, теге ягы авышкан ихатасына яу төште.

Шәкүр бик нык җәрәхәтләнеп, камалышта калып, немецларга әсир төшкән икән. Шушы хәбәрне ишетүгә йөрәге бүтәнчә җилкенә башлаган Сөләйман карт Шәкүр солдатны көн көтте, төн көтте, өч көн узды, атна үтте, ун көн, Шәкүрнең шәүләсе күренмәде. «Чыгып йөрми икән», диделәр. «Иртәнчәк тә мунча керә, кичен дә барып чабына», дип ишеттерделәр. Чыгып та йөрмәгәч, адәм балаларын күрәсе килми торгандыр, берәз ал-хәл алсын дип Сөләйман да Тажетдиннарга төшәргә кыймады. Кайткан шәпкә йөрәксенеп барып кергән булса, болай борсаланып, тилмереп ятмас иде, солдатларны үз түрендә күрергә гадәтләнгән Сөләйман бу юлы тәмам һушы таралып, югалып калды. Шәкүрнең килми калуында шикле бер ым да күрде: Габдулласы турында бер-бер күңелсезлек ишетеп, шуны җиткерергә базмыйча күз яшерәмә әллә егетәң?!

- Төш, белеш, - дип инәлә Зөләйха бичара. Сөләйман дәшми, күзе капкада булса да, авыл арасына чыгып китәргә кыюлыгы җитми, нидер тота, көн үткән саен күңел түрендә ямьсез, шомлы каралык куера. Мөгаен, мөгаен... Шәкүр Габдулла белән бер чордарак алынган иде, шуны искәреп булса да менәргә кирәк иде дә... Юк!

Баганалары бер турга ава төшкәннән соң сөйрәлеп кенә ачыла торган капка куркып кына шыгырдагач, Сөләйман белән Зөләйха тәрәзәгә капландылар. Керүченең Тажетдин малае икәннен алар чак таныдылар...

Шәкүр ипләп кенә, нигәдер як-ягына карана-карана, ишегалдын бүлөп үтте, болдырга менгәч тә колагын акрын искән җилгә куеп тыңланып торды. Ишекне ике куллап ачты, ишектән кергәндә бусагада абынды, гаепле төс белән хужаларның аны көтеп катып калган гәүдәләренә карады, сөякчел йодрыгын йомарлады, тавышын кыса төшеп кенә сәлам бирде.

Хужалар, икесе ике яктан талпынып, аның карлыккан сәламен йотып алдылар.

Мәктәптә физкультура укытучысы иде Шәкүр, биек, авылча төз буйлы, бөдрә башлы чая егет иде киткәндә, бөкрәеп, ярым пеләшләнеп, суырылып кайтып кергән икән! Ике яңагында да яра жөйләре зәңгәрләнеп тора, сул күзе йомыла төшкән, ул стенадагы сәгать йөреше уңаена мелт-мелт итеп тартышып ала...

Картлар беравык сөйләшергә сүз табалмыйча, каккан казык кебек кымшанмыйча басып калдылар. Шәкүр ияртеп кергән кайгы-хәсрәт әлегә сүзгә хут бирмичәрәк тора иде... Ниһаять, өч-дүрт жирдән аккургашын белән ямалган жиз самавыр, очрашу авырлыгын жиңеләйтергә теләгәндәй, кыяр-кыймас кына жырлап сәкегә менде, киез өстенә жәелгән шакмаклы кызыл ашъяулыкка өч чынаяк тезелде. Өченче чынаякны, нәкъ Шәкүр бите кебек ашык-пошык ямалган чынаякны куйганда, Зөләйха чак кына идәнгә төшереп жибәрмәде, карчык Шәкүрнең йөзенә карап алган иде...

Бик юка туралган, борчак оны катыш арыш оныннан иләмичә пешерелгән, уалып торган ипи килде. Хужа, табынының юкалыгыннан читенсенеп, күзләрен түбәнгә төшереп тирән генә бер көрсенде дә кунакның кан качкан зәңгәрсу иреннәренә күтәрелеп карап тынды, керфеге дә селкенмәде, мәңге ачылмаска кысылган бу авыздан нинди сүз чытар? Шәкүр сәлам биргәннән соң бер сүз әйтмәде, ипи телемен олылап ике куллап тотып алды да иң әүвәл авызына түгел, күзенә таба якын китерде, бер ягы чатнаган борын яфрактарын киңәйтеп иснәде, «ипи, ипекәй!» дип, кайнарланып пышылдап, ашыкмыйча гына телемнең бер читеннән капты. Сирәгәеп калган сынык тешләре арасына ипи кергәч, ул рәхәтлектән күзләрен йомды. Капкан сыныгын ялыктыргыч озак итеп чәйнәде, чәйнәгән арада телемне әйләндерә-әйләндерә күз тирәсендә йөртте. Хужалар дәшмәделәр, кунакның газаплы сүзсезлегендә алар белмәгән, моңарчы белә дә алмаган тирән бер сер бар кебек иде.

Телемнең яртысын чәйнәп йоткач кына Шәкүр чынаякка үрелде, инде суына да башлаган чөгәндер катыш кишер чәен вак-вак йотымнар белән озаклап эчте, уалып тезенә коелган ипи валчыктарын тырнактары ярылып, сынып беткән бармактары белән берәмтекләп учына жыйды, учын авызына каплаганда башын артка чөйде, моң тулы күзләре көйгән керфекләр арасына кереп югалып тордылар. Шуннан соң гына ул үзенә текәлеп торган ике пар комсыз, сүзгә зарыккан күзгә абайлады, читенсенеп учын тезенә ышкыды, авызы майланып, шомарып беткән кесәсеннән корымлы казан кебек кап-кара тәмәке янчыгы суырып чыгарды да, кем йортында утыруын абайлап, аны тиз-тиз кире тыкты.

Зөләйха кунак алдында бушап калган сапсыз чынаякны самавыр борыны астына куеп тагын чэй ясады. Борыны тыңкыш самавырдан тегәржеп юанлыгы гына су акты, өч пар күз текәлеп чынаякның тулганын көтеп тордылар.

Кысылган иреннәр арасыннан аксак-туксак сүзләр чыга башлады, тавышы да шушы кайнар су кебек нәзек, әйткән сүзләре дә өзек-өзек иде солдатның.

— Сугыш нәрсә... Нәрсәкәй дисеңме? Кулга корал кергәч сугышасың анысы. Плен яман! Плен! Берзаман командирлар качып бетте, припаслар юк. Кергәндә үк өч кешегә бер мылтык, бер мылтыкка дистә ярым патрон биргәннәр иде... Плен әшәке! Качтык без аннан, Сөләйман абзый, пленнан дим. Ике түгел, өч качтым. Икесендә тотылдым. Эт итеп кыйнап, сул аяктан баганага асып куйдылар... Явыз ул немец, вәхшидән дә явыз... Әнекәчкәем, ник тудырдың бу дөньяга, дип кычкырасы килгән чаклар булды... Кычкырыр идең дә, кем ишетә аны?!.

Өченчесендә Шәкүр француз партизаннары арасына барып кергән, анда партизаннарны «маки» дип атыйлар икән.

— Тел белмибез, киём адәм страмы. Башта ышанмадылар, ябып асрадылар. Вчүтеки ашарга бирделәр...

Инде сүнде дигәндә жиз самавыр тагын бер талпынып жыламсырап куйды, өчесе дә бу тавышка игътибар иттеләр. Шәкүр ике төймә белән беркетелгән түш кесәсеннән дүрткел бер төргәк чыгарды, ашыкмыйча гына сүтәргә кереште. Кат-кат чорнаган икән, башта ак чүпрәккә, аны тараткач, эчтән кургаш кәгазь килеп чыкты, ул да сүтелеп беткәч, Шәкүр кулында пичәтле, икегә бөкләнгән юка гына катыргы калды. Сөләйман ике кулын сузса да, Шәкүр катыргыны ычкындырмады, бармак очларына гына элөп, хужаның күз төбенә якынайтты.

- Шушы дукамент булмаса әгәрәнки, Сөләйман абзый, кайту тәтеми иде. Да, дөнья бездән кәмит ясады, икмәктер! Чуалды инде халаеклар сугыш юлларында. Яхшылары да бар адәм балаларының, мәгәр арада эт-кош та житәрлек икән!

Урталай бөкләнгән катыргыны язып жибәргәч, уң кырыйга сыланган берәүнең фотосы күренде. Аннан козырексыз кара кепкасын кырын салган олы күзле, ябык кеше чекерәеп карап тора иде. Жентекләбрәк карагач, Сөләйман карт кәртчекдәгә кешенең Шәкүр икәнлеген төсмерләде. Күзе әлегә шактый ачык күрсә дә, латин хәрефләре белән язылган сүзләрне укый алмады. Гадәтенчә, «мәле, сиңа әйтәм, карачы», дип катыргыны карчыгына сузмакчы иде, Шәкүр куркынып катыргыны үзенә тартты, «макиларда булуымны раслаган дукамент», дип аңлатты.

Кәртчекдә Шәкүр хәзерге сыман таушалмаган, күзләре дә исән-төзек, чәче дә белен кебек кара кепкасы астыннан бүселеп, бөдрәләнеп тора. Димәк, Франциядән соң да күрәчәге булган икән егетнең! Сораштырасы килә картның, түземсезлектән эче авыртты, күз аллары караңгыланды, әмма өлгермәде, Шәкүр икенче чынаягын эчә башлады, бу юлы да бер дә ашыкмыйча, кулыннан чынаягын тартып алмагайлары, дип як-ягына карангалап, анда да кабаланмыйча тәмләп эчте. Эчеп бетергәч, ипләп кенә йомрысын чынаягына каплады, ике учын да Зөләйха сонган чүпләм башлы, шакмаклы тастымалга сөртте, эз калмаганмы дип тастымалны күз югарысына күтәреп карады, шуннан соң гына сәкедә, тез турында яткан документын баягы тәртипкә китерә башлады. Башта аккургаш кәгазь белән урады, аннары ак чүпрәккә төрдә, төргәк капкачлы кесә төбенә кереп урнашты. Ике төймәсен дә ныгытып каптыргач, нидер әйтергә теләп талпынды, сүзе бер кавым ишетелми торды.

Франциядән англизләр йолып алды безне. Коткардылар да, әсир итеп прахутка төяп, илләренә аппардылар. Өч-дүрч көн тоткач ук Англиядә калырга кыстарга тотындылар. Өзә-төтә генә түгел, көн саен үгетлиләр. Чәтердәп торган бер маржа теттерә генә урысча сөйләп. Без әз-мәз французча да сукалый башлаган идек. Әллә урысчаны аңламыйлармы дип французча да кыстап карыйлар, англизчә дә кыстыралар. Ә без татарлардан ике егет идек, «кайтабыз!» дигәнне русча да, татарча да җибәрәбез тегеләргә. Терәлеп катты тегеләр: «Рәчәйгә кайтсагыз, башыгыз Себердә черәчәк», диләр. Күрәбез, жәлләп сөйлиләр!

— Калучылар булдымы? - диде ашыгып-каушап Сөләйман.

— Эт-кош булмаган җир бармы, кемдер калгандыр, мәгәр минем сүзем гел бер булды: «кайтам и вче!» И, анда күргәннәрне сөйләсәң, Сөләйман абзыкаем, баш китәчәк.

— Англичанда да безнекеләр күпме? - дип сүз катты хужа иләс-миләс кенә.

— И, кым-кырыч. Аларда күргәннәр инде актыккысы дисәк, мин әйткәнгә син ышанмассың, Сөләйман абзый... Аннан башны исән-аман алып котылдык... Кызыл әләм селкеп озатып калдылар, яр буена җыелган халык юлга ризыгын-мазарын бирде, «илегезгә кайткач кирәге чыгар», дип киём-салым тоттырдылар... Союзниклар!.. Кызыл әләм селкеп каршы да алдылар. Прахуттан төшкәч, җирне кочаклап җылашабыз, «котылдык!» дип бер-беребезне үбеп тә алабыз... Бер баракка илтеп яптылар да, сәгать ярым үтте микән, ишегалды сыман җиргә чыгарып тезделәр. Чишендерделәр. Авызларны ачып карыйлар. «Кәгазь-мазар, акча эзлиләр!» дип пышылдаша иптәшләр. Шәп-шәрә торабыз шулай, актык чиктә әйберләремне аралап шушы дукаментны саклап алып

калдым. Аны да алмакчы булалар!.. Бирмәдем, артка лык-лык тибәләр, әле генә үпкән туган ил жирен тырмый-тырмый жыладым. Фильтрация пунктында ярты ел яттык... Немец хәтәр иде, болар алардан да хәтәррәк булып чыкты. Чакыралар да мылтык түтәсе белән төяләр, таяк белән каезлылар... «Англиядән нинди задание белән кайттың, син кайсы ил шпионы?» дип теңкәне корыталар. Тикшергәндә ялгышлык белән «француз телен әз-мәз беләм», дип ычкындырганмын... Рәчәй жирендә авызың биктә торсын икән ул агай, ачылмасын да, ябылмасын да! Чәчләрем картаеп коелмады, учма-учма йолкый торгач сирәкләнде... Шушы дукамент булмаса, исән калулар юк иде... - Шәкүр түшенә бер сукты да, тәрәзәләргә төшкән моңсу кояш нурларына карап, тынып калды. Аның сеңердән генә торган аягына йомшак, жып-жылыкай песи килеп уралды. Зөләйха карчык, күзенә терәлгән яулыкның чылануын күрсәтмәс өчен, жәһәт кенә кече якка кереп китте.

— Кайтыр, Габдулла да кайтыр,- диде Шәкүр сабуллашканда.- Ул югала торган егет түгел. Үлеменә дә бирешмәс. Сугышта, пример, башлап куркак үлә... Алай да, Сөләйман абзыкаем, мин сөйләгәннәрне берәүгә дә тишмә. Жанның тиз генә чыкмаганлыгын әйтергә теләп примерга гына сүләдем боларын. Кайттык менә, ахыры хәерлегә булсын! Кайтыр Габдулла!

Килеп үзләрен юаткан өчен бүтән чагында чын күңеленнән рәхмәт укып кала торган Сөләйман бүген Шәкүрнең соңгы сүзләренә ышанмады. Киресенчә, шундый кискен вакыйгалар тутырып үткәннәрен сөйләгәннән соң, һич көтелмәгәндә әйтелгән төче сүзләр аны шиккә төшерде. Шәкүр нидер белә, нәрсәнәдер яшерә кебек тоелды...

Бүтән чакта солдатлар булып киткәннән соң, ничектер, күңелләре ачыла торган иде, Сөләйман белән Зөләйха, кайта-кайта Габдулланың балачагын, егет булып житүен, сугышка чыгып киткән көнен, ваклыклары белән хәтерләп, тәмләп сөйләшә, һәрчак яңача сагына торганнар иде, бүген икесе, урман аланының ике читендә моңсу сагыш галәмәте булып утырган ике төп кебек, тып-тын калдылар.

Шулай, тәкъдирдә язганы булды, кайтасылар кайтып бетте, югалып торганнар табылды, хәбәре юklarның хәлен сугыш елларында азынган күрәзәләр, багучылар, әпчи карчыклары ачып бирде. «Улың вафат, көтмә», диделәр алар бактыручының коры кулына карап. Ашлы-сулырак өйгә тап булсалар, «кайта ирең (яки улың!), күр дә тор, әйткән иде диярсен, уравыч юллардан кайтырга чыккан», диештеләр. «Дөреш күрәзәсә фәләннәргә төшкән!» дигән сүз йөри башлауга, алъяпкыч итәгенә бер дистә күкәй тутырып, шуның янына барырга ниятләп чыккан иде Зөләйха, капка

төбөндө аны карты туктатты. «Кая барасың? Тэкъдирдэ язган икэн, кайтыр. Дистэ күкэеңне, энэ, Бибижамалларга керт. Биш баласы белэн ятим калды, савап булыр!»

Шэкүр кереп чыкканнан соң атна үтте микэн, Зөлэйха карчык Түбән очтан каударланып, бетеренеп кайтытт керде.

— Шэкүрне кичэ иртәнчэк Зәйдән килеп алып киткәннәр. Бүген дә кайтармаганнар,- диде ул керә-керешкә. Сөләйман картның йөрөгө өзелеп төшкөндәй булды.

Йөрөгө дөрөс сизенгән икэн, Шэкүр югалганның өченче көнөндө үк аны районга чакырып алдылар. Барса да барды Сөләйман, бармаса да барды, язуда «военкоматка фэлэн сэгатытэ килеп житэргэ, диелсэ дә, военкоматта аңа бүтән юл күрсәттеләр. Кызыл кирпичтән салынган, тимер рәшәткәләр тоткан вак-вак тәрәзәле бу йорт яныннан үтеп китэргэ дә шүрли иде туры яшәгән Сөләйман, бүген, башын аска иеп, кипшергән иреннәрен ялап, шул ихатага барып керде. Ялтыр киң каешлар белән билен, иңен кат-кат ныгытып буган яшь кенә бер егет күп сөйләп, аңлатып тормады, картның якасыннан эләктереп алды.

– Чит ил шпионы сездә булган. Чэй янында озаклап сөйләшеп утыргансыз. Нинди задание белән кайтуын сөйләдеме? Сезнең әлегә эзе табылмаган улыгыз Габдулла белән кайсы илдә күрешкәннәр? Шэкүрнең нинди планнарын беләсез? Улыгыздан алып кайткан хатта нинди сүзләр бар иде?..

Киң каешның берсе артыннан берсе яудырган авыр сораулары, күктән төшкән ташлар булып, миен аңгырайтты, Сөләйман жавап бирә алмады, күзләрен челт-челт йомып саныланып утырды да утырды. Аны бүлмәдә кичкә кадәр тоттылар, янадылар, төрмә белән куркыттылар, иң ахырдан: «Улыңнан бер-бер хәбәр килсә, немедленно безгә житкер!» – дип, жиз тәймәләр белән чуарланган калын ишектән кырыс кына чыгарып жиберделәр...

Бәла бәлане ияртә, кайгы бүтән кайгыларга да юл саба, дигәннәр. Икенче көнне кичкырын өйгә Мөхәммәт карт килеп керде. Сөләйман белән Мөхәммәт яшьтәшләр, балачакта жан дуслар булмаса да, бергә тәгәрәп үстеләр, исәйгәч кичке уеннарга, аулак өйләргә бергә йөрделәр. Олыгайгач та читләшмәделәр диярлек, мәгәр сугыштан соң аралар ерагайды. Юк, Мөхәммәтнең дүрт улы, ике кияве исән-аман әйләнеп кайтканнан көнләшмәде Сөләйман, кайтсыннар берүк, бөтен киткән кеше үлеп калырга димәгән, дөнья бетмәгән, дөнья читенлек белән булса да яши, Югары авылда да аны кемдер яшәтергә, алга таба илтергә тиештер ләбаса, берүк кайтсыннар гына! Толларны юатырга, үксезләрнең күз яшен сөртөргә

жылы куллар кирәк. Мөхәммәтнекеләр нәсел-нәсәпләре белән инсафлы, кешелекле, гадел яшәделәр, исән кайтканнар икән, ишле бала-чагалары куанычына, эшчән хатыннары сөөнсенгә! Бер уе белән гажәпләндерде, бер сүзе белән өшетте Сөләйманның тәшвиш тулы жанын Мөхәммәт! Шул авыр сүз арага жил кертте...

Сугышка кадәр Югары авылда жыйнак кына, ипле генә мәчет бар иде. Айлы манарасы авылны бизәп, гүзәллек биреп, тирә-юньне ямьләп тора иде. Мөхәммәт тә, Сөләйман да ни сәбәптәндер мәчеткә барып йөрмәделәр, ата-бабалары бәйрәм-сәйрәмнәрдә пошкыртып жибәргәлэгәч, кереп чыгалар да шуның белән вәссәлам! Укыган догалары да гап-гади такмазадан узмады: «Ят та тор, ят та тор, идәннәре тап-такыр!» Олыгая төшкәч тә күңелләре мәчеткә тартылмады. Инде сугыш ачылып, илдә хәвеф башлангач, Мөхәммәт кинәт үзгәрде, мәчетнең манаралы чакларын сагынып сөйләде, ике сүзнең берендә: «Аллаһы тәгалә, ходай, тәңре», дигәннәрне кыстырды. Сөләйман бу юлы кордашына иярмәде, әйткәнән әдәп белән тыңлады, каршы төшөп әрепләшмәде, жайлашып та маташмады... Шулай яшәп ятканда, кырык биштә, Мөхәммәт Сөләйманны урамда туктатты да:

— Тәңредән ерагайдың, кордаш,– диде. Көтелмәгән, ят гаепләү иде бу, болай да курач Сөләйман картайса да туп-туры сынын саклаган озын буйлы Мөхәммәт алдында куырылып төште. – Менә мин сугыш елларында биш вакыт намазымның берсен калдырмадым. Намаз арты саен улларыма, кияүләремә исән-иминлек сорап бер ходама ялвардым. Теләгәннәрем кабул булды, иншалла, ялваруларым барып иреште, балаларым тезелеп исән кайтты, мең шөкерләр ходама!

Турыдан-туры әрләү дә, кыеклатып кына мактану да бар иде бу сүзләрдә. Әр сүзләренә Сөләйман көтелмәгәнчә кырку жавап кайтарды.

— Андый изге жан икәнсең, кордаш, тәңре белән турыдан-туры алыш-бирешкә дә керер чамаң бар икән, нигә шунда бер тапкыр булса да минем улым өчен дога кылмадың? Нигә аның исемен дә ходайга ирештермәдең?

Гарәфә киче иде бу, кичтән гаеткә барырга ниятләнеп яткан Сөләйманның иртән нигәдер зиратка аягы тартмады. Бармады карт. Күтәрелеп бер ходасына каршы сүз әйтмәсә дә, күңеле икеле-микеле уйлар белән туп-тулы иде. Соңгы дәвердә әжәл, үлем, тәмуг газаплары хакындагы авыр уйлар күңеленә еш-еш хужа булып алса да, Сөләйман жир кешесе иде, жирдә яшәвенә куанып, яшәвеннән тәм табып курыкмыйча яшәде. Моңарчы үз гомерендә ике тапкыр гына ходайга эндәште, икесендә дә балалары өчен ялварып баш орды...

Өч балалары булды аларның. Көтеп алынган, кадерле, тансык беренче

балалары кыз иде. Разия исемле. Дүрт яшенә кадәр ул-бу сизелмәгән иде, кыз бишенче яшенә чыккач, ата-аналары аңа шигәебрәк карый башлады. Яшьтәшләреннән соңгарак кала түгелме бу бала? Гәүдәгә дә кәй, аяк-куллары да нәзегрәк, муены да нечкә. Кызны аерым ашатырга тотындылар, алдыннан куе сөт, каймак, май өзмәделәр, табадан сикереп төшкән беренче коймаклар да аңа булды. «Егәр кертә, тәнне ныгыта», дигәч, татарда булмаган яшелчә ашларын пешерделәр. Юк, кыз тамакка нәзберек калды, буйга да үсмәде. Беренче классның беренче көнендә үк кызга «Кәтүк» дигән кушамат тагылды. Жылап кайтты кыз, атна буе сабагына йөрмәде. Укытучысы килеп юатып, китап-каләмнәр тоттырып юмалагач кына, киндер букчасының почмагын чәйнәп мәктәпкә китте.

Телгә беткән чәтертән кыз булып житеште Разия, ызгышканда берәүгә дә авыз ачтырмады, оятсыз сүзләр белән олыны да, кечене дә җиңде, үзенә буйсындырды.

ТБУМ тәмамлап, бер ел яшелчәдә эленке-салынкы йөрде дә туып-үскән авылына, ата-анасына, күрше-күләнгә ләгънәт укып, яман сүз белән каргап, Яраслауга торф эшенә китте. Ата-анасы хәер-фатихасын бирмәде, кыз сорамады да, китә башлагач күңелләре балавызланган ата-ана кызларын жылап, хәерле сәфәр теләп озаттылар.

Шул көнне кичтән, аулаграк чакны сагалап алып, Сөләйман чишмә башына, Йомры таш эргәсенә менде, кесәсеннән ак намазлык чыгарып чирәмгә җәйдә, кыйблага карап тәңресенә баш орды. «Бердәнбер кызымны харап итмә берүк, Түбән оч Ибраһим көненә калдырма! (Ибраһим кызы марига урман кисәргә барган җирдән куенына акча, бүксәсенә бәбәй тутырып кайткан иде.) Аңа зиһен бир, түземлек өстә, ярдәмеңнән ташлама!» дип ихлас ялварды. Чишмә Анасының хәтерен саклап, тиле Баһавига, аксак Ситдыйкка сәдакалар бирде, тирә-юньнең диванасы Гыйльванны атна дәвамына ашатып-эчертеп өендә асрады. Озак кайтмады Разия шул китүеннән. Үзе шикелле үк тәбәнәк, дәү чуен башлы, муенсыз рус егетенә кияүгә чыгып, бергә җайсыз кысылышып төшкән сап-сары фотоларын салдылар да тындылар. Сугыш беткән көзгә каты, җирән кыл чәчле, сипкелле почык борынлы, муенсыз ике малаен ияртеп Разия Югары авылга кайтып китте. Малайлар татарча бер авыз сүз белмиләр, үзләренең татар имие имгәннәрен онытканнар, бабаларының көмештәй кыска чәче өстенә кунган кара кәләпүшне бер-берсенә төртеп күрсәтәләр дә ярыла-ярыла көләр болар, «чаплашка, чаплашка!» дип шыркылдыйлар. Сөләйман оныкларын иркәләргә кулын сузса, Яраслау муенсызлары шырыйлап качып китәләр, прәннек-кәнфитне дә кыргый бүреләрдәй карап, тартып алалар да качалар.

Озак юанмады Разия, тиз китте, ата белән ана тынычланып калдылар...

Икенче балалары Йосыфжан таза бәдәнле, егәрле егет булып үсте. Төскә-биткә дә күркәм, теле дә ягымлы, Сөләйман белән Зөләйха аңа карап сөенеп туймадылар, әмма егетнең бер кимчелеге бар иде, артык тамаксау, ашарга утырса, һич туюны белмәс гуҗ бине гонык иде. Бер утырганда унике бәрәңге дурьгчмагын күз ачып йомганчы бөкләп куя, ярма ташы хәтле бәлешнең йогын да калдырмый, ояга менеп сигез жылы күкәй эчә, олы бер чүлмәк сөтне тын тартмыйча чөмереп бетерә торган иде. Ипи телемен кул яссуы калынлыгы кисә, вак бәлешләрне бер кабуда йота, ашны, ботканы чүмеч хәтле агач кашык белән сөсә иде. Пилмән бөгә башласа, Зөләйха кулсыз кала, чөнки Йосыфжан бер утыруда ике йөз пилмәнне сыпыртып бетерә иде. Яшь чагыннан шундый бирән булып үсте, үскән саен комагайлана барды егет, кунак килгәндә, табында ят кеше барында аны кече якка күчерә башладылар, авыл арасында «Сөләйманның Йосыфжаны бирән булган, гуҗ кебек тыгына икән, һич туйдырыр әмәл калмаган», дигән яман сүз чыкты. Разияның, авыл-күрше арасында йөргән сүздән туеп, башын алып олакканын яхшы аңлаган Йосыфжанны аяп, төрле гайбәтләрдән сакларга тырыштылар, мәктәпкә озатканда ярты бөтен ипигә ярты кадак май ягып тамагын ныгыттылар, букчасына вак-төяк ризык - дүрт-биш катлама, мичтә тәгәрәткән ике кило бәрәңге, киндер, мак түбә ише туклыклы ризыкларны төяп җибәрәләр иде. Тутырып җибәрәләр, кайтканда букчада бер бөртектә ризык калмый. Йосыфжан авыл уртасындагы мәктәптән Югары очка кадәр разбой салып менә: «Әнә-әй, карыным ачты!» Зөләйха малайны капка төбенә чыгып, я күпер өстенә үк менеп каршы ала, кулында әрчелгән күкәй, карабодай тәбикмәге яки бер кыерчык ипи була. Көтү каршысына төшкән Йосыфжан әнкәсе кулындагы сарыкларга дигән каткан-котканнарны чәйнәмичә генә йотып җибәрә иде. Сабый чагында тавыкларга сипкән ярманы чүпләп, ярма ташы ялап теңкәгә тигән малай үскән саен бирәннен котыртты, ашады да ашады.

Кырык бернең июнендә ук Йосыфжанны сугышка алдылар. Немец ядрәсеннән дә артык курыкмады Сөләйман, сугышта кеше үлеп бетми, бомбалар, миналар турында да уйлап хафаланмады, сугыш икән – күрәчәгәң үзең белән, кеше арасында ничек тә үз-үзен югалтмас, бер җәһәттән борчылды ата күңеле - улы тамагын ничек туйдыдыр? Солдат өйрәсенең бүген куде, иртәгә сыек, берсекөнгә бөтенләй тәтемәслеген карт яхшы чамалый иде.

Разиясенә ак юл, хәерле сәфәр азагы сорап чишмә башына менеп, Йомры таш ягасында ходасына ялварганнан соң, нәтижәсе күренмәгәч,

күкләр белән арадашлығы тагын бер сызыкка суынган булса да, ул борынгыдан, ата-бабасыннан килгән ныклы гадәт буенча, нәкъ кичке эңгердә янә тау башына менде, күңеле тулып ашканга, чыдары бетеп, моңсуланып тәңрегә ялварды. «Йосыфжанымның карынын тук ит, тап әмәлен, берүк адәм көлкесенә калдыра күрмә», дип иңрәде ул. Чишмә Анасының рухына багышлап, сукур Миңлебикәгә тавык суеп илттерде, тиле Баһави ул чакта үлгән иде инде, әрвахлар рухына кат-кат дога кылганда аны да онытмады, аның намына да оҗмах сорап хомага ялварды. «Урынын жәннәттә ит бичараның, бу дөнъяда татымаган рәхәтлекләр әйлә».

Теләкләре изге, сүзләре ак иде, әмма бу теләге дә кабул булмады, тәңресә чарасыз калган атаны тыңламады, бик күп адашкан күңелләргә юл табышкан, ятимнәрне иркәләгән, толларны юаткан Чишмә Анасы аның гозерен ишетмәде, Йосыфжан сугышка да барып житә алмады, шунда, шанлы-шәүкәтле шәһре Казаннан ерак та түгел, Суслонгер дигән каһәрләнгән урында, запас полкта торганда эче китеп, дизентерия дигән афәттән жан тәслим кылды.

Хурланды Сөләйман, атна-ай дигәндә сакалы тоташкан агарды. Гарьләнде Зөләйха, төз сынлы, бөтен карчык иде, сыгылып төште. Кызы кыз булмады, улы ул. Тугры ире Сөләйманнан оялды, яулыгы белән миң кунган авыз читен генә түгел, күз-кашларын бөркәп йөри башлады, сул беләгенә тимрәү чыгып йөдәтте. Гомере тоташ хурлыктан тора кебек тоелды.

Йосыфжанның вафаты хакында авыз ачып сөйләргә читенсенделәр, әзмәвердәй ир-егет булып сугышка, ил сакларга чыгып кит тә, тфү, дөнъялыктан алып киткән чирен телгә кертмәс өчен әллә ниләр бирерсең! Эч китеп якты дөнъя белән араңны өз иңде! «Куркак белән т... к янәшә йөриләр, куркакның эче китә», диләр Югары авылда. Тамак тәмугка кертә, тамак - эт белән бер сукмактан йөртә, ашагандыр шунда бер-бер ярамаган ризык, бирән корсак!..

Улы хакында шундый яман уйлаганы да булды Сөләйманның. Инде бар өмет, соңгы өмет төпчек уллары Габдуллада иде...

Габдулла, Габдулла...

Дүрт саны төгәл туды, алты айда ике ирен арасында тешләр жемелдәде, унбер айда тәпи басып китте, яшь ярым дигәндә теле тәмам ачылды. Башлап әйткәнә «әттә» булды, тиз-тиз үсте, житез булды, яшәтешләреннән бер ягы белән дә калышмады, зиһене нык, кулы егәрле, нәфесе тыенкы, тамакка ашавы да ипле, килешле, һәр яктан камил иде Сөләйман белән Зөләйханың төпчек уллары. «Олан» дип эндәшә иде

Сөләйман улына чиксез яратып, «Оланым!» Төпчек итеп малайны артык иркәләмәделәр, күрше-күлән көнләшеп: «Иелеп су да эчмичә үсте Габдуллалары!» дисә дә, ышанмагыз, иркәләмәделәр, күз тидерүдән курыктылар. Малай тиз тернәкләнде, ут борчасыдай үсте, бик яшьли кул арасына кереп, әтисе белән печәнгә чыкты, ат сакларга йөрде, сабан-тырмага да яшьтәшләреннән иртәрәк төште. Тагын бер күркәм ягы бар иде баланың - моңлы иде ул, жырчы иде. Тавышы үтә моңлы иде Габдулланың. Бишенче класстан аны авыл сәхнәсенә меңгерделәр, инде моннан ары бер концерт та аның моңлы тавышыннан башка үтмәде.

Габдулла үсеп буйга житкәч, авыл яшьләре, бик олы хәстәрен күреп, «Галиябану» пьесасын куйдылар. Габдулла - Хәлил, ә Галиябануны Түбән очның Зәйтүнә уйнады. Авыл халкы елый-елый аһ итте, инде сакаллары чаларган ил агалары да шушы кичтән Габдулла очраганда беренче булып бөгелеп сәлам бирделәр, ул үтеп киткәч борылып карый торган булдылар.

Яңа ел алдыннан, декабрь азагында, аларны район олимпиадасында жиңүчеләр итеп Зәйгә чакырдылар. Авыл артистларын, киём-салымнарны, декорацияләрне төягән алты ат, дуга кыңгырауларын чеңләтеп, буран уйнатып, Зәйгә барып керде. Зәйдә ул чагында күбесенчә руслар яши иде. Югары авыл талантларын ишетеп беләләр, район газетасында Габдулла белән Зәйтүнәнең рәсеме басылды, жырчы моңлы егет хакында халык арасында сүзләр күп йөрде, шул сәбәпле, спектакль карарга байтак халык жыелды. Клуб кызыл чиркәүгә урнашкан иде. Кыш буге ягылмаган чиркәү- клубның аулаграк почмакларында бәс сарылып яткан... Мәктәп директоры сәхнәгә чыгып, «Галиябану»ның эчтәлеген кыскача гына русча сөйләп бирде. Аннан уен башланып китте... Салкынны да, почмактагы бәснә дә, залда руслар утырганын да тоймадылар Югары авыллар, Габдулланың моңы һәммәсен әсир итте, спектакльне менә дигән итеп уйнап чыктылар, күңелләренә тетрәндереп жырладылар...

Олы якалы, озын итәкле йомшак бәрән толыпларга чумып Габдулла белән Зәйтүнә аркага-арка терәп бер чанада кайттылар. Клубта чакта туңганны сизмәделәр, чанага утыргач әллә ничек кенә тәннәре өшеп, калтыранып китте. Жылынырга тырышып алар бер-берсенә тыгызрак тартылдылар, толып аша булса да бер-берсенә тән кайнарлыгын тоеп, юлның шактый озынлыгын да, суыкның көчәя баруын да абайламадылар. Гаҗәп, эштә, репетицияләрдә гел бергә булып, кичке уеннарда очрашып, кулга-кул тотынышып жырлап-биеп йөргәннәрдә Габдулла белән Зәйтүнә аңлаша алмаганнар иде, шунда, уника чакрым арада, Зәй белән Югары авылны тоташтырган кышкы юлда алар бер-берсенә үтә якын икәнлекне аңладылар.

Оеп кына кар явып торды. Талгын-талгын күтәрелгән жил ишле кар бөртекларен өертөп уйный, дугадагы көмөш тавышлы пар кыңгырау, туктаусыз чөңгөлдөп, төнгө юлны бизи, аңа гажәеп, кабатланмас ямь өсти! Тирән чокырга төшкәндә дилбегәне тоткан егет (ул Исмәгыйльне уйнаган иде!) атка ирек куеп чөңгөрөп жибәргән иде, чана салулады, Зәйтүнә белән Габдулланы калын, йомшак карга сибеп калдырды. Бусы да бер мәзәк иде. Ялт итеп калкынып өлгөргән житез егет сикереп торып Зәйтүнәгә булышты, кыз ныклап аякланып өлгөргәнчә, аны кочагына алды, әллә иреннәр иренгә тиде инде, әллә юк, белми дә калдылар, әмма егет белән кыз арасында нидер булды, нидер туды, нидер мәңгә югалмаска яралды. Чанага менеп утыргач, алар аркаларын аркага якын китерергә куркып бардылар...

Йөрәкләр бер-берсен ышанычлы аңлаганнан соң, язгы чәчкәләр кебек ачылып киткән күңөлләр ихтыярсыз бер-берсенә тартылганда мәхәббәткә сүзләр кирәкме икән? Габдулла белән Зәйтүнә теләп тә, очраклы рәвештә дә гел очрашып тордылар, кичләрен ул Зәйтүнәне озата барды, ниләр хакында гына сөйләшмәде алар, авылның бүгенгесә, үткәне, яшьләр, картлар, чит ил хәбәрләре, кайсы якка керсәләр, сөйләшөп туймаслык гади сүзләр таптылар, мәгәр алар бер чакта да сөю, гыйшык-мыйшык турында әңгәмә кузгатмадылар. «Сөям!» димәде Габдулла. Зәйтүнә дә ул ят, кадерле сүзне әйтергә базмады. Сүзләр икесә өчөн дә артык иде, Югары авылның ике жырчысы, егет белән кыз, иң нечкә күңөлле табигать балалары бер-берсенә әнә шулай сүзсез генә тартылдылар.

Сугыш башланды.

Габдулла Йосыфжан абыйсыннан өч көнгә соңга калып китте.

Кичен алар Чишмә башында, тарлавыкта очраштылар. Икесә ике яктан килеп Йомры ташка кулларын куеп тордылар.

«Сөям!» димәде Габдулла.

Аның чын күңеленнән гомерлеккә яратуын Зәйтүнә болай да белә иде.

«Мин дә!» димәде кыз, Зәйтүнәнең бары тик үзен генә сөйгәнән, жаны-тәне, бөтен барлыгы белән яратканын Габдулла аңлый ала иде. «Көт мине!» димәде Габдулла, Зәйтүнәнең атна-айлар гына түгел, еллар буена үзен көтәчәген, мәңгә тугры калачагын белә иде егет, инана иде. «Көтәрмен!» димәде Зәйтүнә, ул да шушы моңлы егетне, бердәнберен, кадерлесен мәңгә көтәчәген, аннан башка яши алмаслыгын сизә иде.

Ике арада тиңдәшсез олы бер сер бар иде...

Тормышта, кеше арасында алар ике кеше - Габдулла белән Зәйтүнә булсалар да, кадерле еллар дәвамында, сәхнәдә Хәлил белән Галиябану булып калганда, аларның икесенә бер жан иңә иде. Уен белән чын шул

кадәр тыгыз аралашалар иде ки, егет белән кыз татлы кавышу хисләренә чынлап торып чумалар иде. Жыр булып түгелгән сүзләр, моң булып ташыган жырлар алар арасын мәңгелеккә ныгытып өлгергән иде инде. Алай гынамы, а-а, Мирхәйдәр Фәйзи, татарның бөек мәхәббәт жырчысы, Габдулла белән Зәйтүнәнең Хәлил - Галиябануы аша залда утырган яшьләренә дә уятты, аларның бәгырен жылытты, шул гади вакыйгалардан торган бөек спектакль күпме буын яшьләрендә мәхәббәт иманы тәрбияләде.

Жан кинәт икегә бүленде: Габдулла китте, Зәйтүнә калды.

Габдулла китте дә югалды, кайтмады.

Сөләйман карт белән Зөләйха карчыкның соңгы өмете суынды. Шәкүр кереп чыкканнан соң, Сөләйман картны рәшәткәле тәрәзгә чакырып алганнан соң, аларның өмете тәмам киселде, нидер сынды, нидер өзелде. Габдулланың кайтачагына ышанган ярты жан - Зәйтүнә калды. Ул, көн туса, тилмереп жанының икенче яртысын - Габдулласын көтә иде.

Габдулланың кайтмаслыгына Сөләйманны ышандырган икенче шомлы шикне Шәкүрдән соң Мөхәммәт, аның кордашы алып килде...

Шәкүр дә югалды. Тик аның кая таба китеп гаип булганын Югары авыллар чамалыйлар иде.

Мөхәммәт аларга истә-оста югында, көтмәгәндә килеп керде.

Гомере буе тик торуны белмәгән Сөләйман карт колхоз эшеннән берәз читләшсә дә, өй арасында тынмый, шөгыль, күңел юаткычы табарга тырыша, ихатада, өй арасында мәж килә иде. Купкан койма такталарын икешәр-өчәр тапкыр үлчәп, вәзенләп ныгыта, ишегалдын, урам-тыкрыкларны һәр иртәдә себереп чыгара, тавыкларга жим сибә, коедан су ала, ялгаш-чапчакларны мөлдерәмә тутырып куя. Кышын эш тагын да ишәя, ул һич иренмицә урам карын көри, тыкрыктан чишмәгә юл ача, бер караңгыдан икенчесенә кадәр үзенә эш таба иде. Мал-туарның астын карау, ашату-эчертү, мичкә утын кертү, кече учактан колашага көл тутырып ындырга сибү - һәммәсе аңа йөкләнгән, аның өстендә иде. Берүк Зөләйха хаталанып Сөләйманның эш өлешенә кермәсен, карты күз агы белән карап бер генә сүз әйтә:

- Сиңа әйтәм!

Шуннан һәммәсе үз урынына кайта, Сөләйман үз эшендә, Зөләйха үз сукмагында, өйдә, хужалыкта аңа да эш житәрлек...

Сугыштан соң беренче тапкыр кишеткә кадак кайтты, аны күкәй тапшырганнарга бүлеп бирделәр. Сөләйман болдыр баскычының күгәрәп-череп беткән кадакларын суырып, алар урынына яңаларын кагып маташа иде. Жил капка ыңгырашып кына ачылды, аннан шактый житез кыланып

Мөхәммәт килеп керде. Өстендә яңа дип әйтерлек яшел бушлат, аягыңда таза солдат ботинкалары. Сөләйман аны күргәч ямаулы брезент бияләйләрен билбавына кыстырды да читкә борылып борынын сеңгерде, кулын алъяпкыч итәгенә сөртеп, кордашын ым белән генә утырырга чакырды. Шунда, баскыч тактасына утырып дога кылдылар. Соңгы айда аларның юньләп очрашканнары да, очрашсалар, юньләп сөйләшкәннәре дә юк иде шикелле. Ни сөйләшсеннәр, сукмаклары бер булса да, язмышлар үзгә, сүzlәр ялганмый, берекми, оешмый... Мөхәммәт кырык биштә малай артыннан малай каршылады, артык жәелмичә генә каршылау мәҗлесләре үткәрде. Сөләйманны баштарак өндәп караганнар иде дә, төшмәгәч, чакырмас булдылар. Малайлар артыннан түш киереп кияүләре кайтты, Мөхәммәтне очраткан саен Сөләйман үзенең ятим-ялпы калуын, бәхетсезлеген ачыграк аңлый, күңеле өшеп, җаны тараеп кала иде.

Нигә килде икән бүген? Нишләп йөри? Килгән икән - йомышы бар. Килгәч тын гына боегып утыра икән, йомышы авыр, четерекле дигән сүз. Мондый чакта килгәннең сүзен ишетергә кирәк...

Берсе өйгә өндәргә ашыкмады, икенчесе, энә шулай такталары ашалган баскычта утырган килеш кенә, йомышын кузгатырга яхшысынмады, шактый вакыт тынсыз утырдылар. Ниһаять, Мөхәммәт башын калкытты, сүз югыннан сүз ясап, тактада таралып яткан кадакларга ымлады:

— Яңартабыз диген, ә? - диде.

Соравы чырайсыз, төссез иде, моны икесе дә аңлап, тагын сүзсез дәрҗяда ага башладылар.

— Бакчага керик булмаса, - диде Сөләйман. Олы кешене баскычта утырту килешми, кунакны өйгә дә дашәсе килми иде аның. Шәкүрдән соң берәүне дә күрәсе килми иде Сөләйман бичараның.

Керделәр, утырдылар... Сүз сүрән генә үргеп китте. Сүрән үргесә дә, Мөхәммәт әйткәннәр Сөләйманның баш түбәсенә агач тукмак белән китереп суккандай булды...

Мөхәммәтнең сугыштан исән-имин йөрөп кайткан, өйләнмәгән улы Кәримҗан Зәйтүнәне алырга ниятләгән дә, ике як та ризалашкан, хәзер эш анда, Сөләйманда гына терәлеп калган икән. Төпчек улының теләген куәтләп, Зәйтүнәне киленлеккә сорарга йөри икән Мөхәммәт!..

Шәкүрдән соң гел томаланып торган колагыннан үтеп, бу хәбәр аңына барып җиткәч, Сөләйманның Мөхәммәтне пыр туздырып куып чыгарасы килде. Ни пычагыма йогышсыз йомыш белән аның катына¹ килгән ул? Ярый, Зәйтүнә ятим бала булсын ди. Кызның әткәсе. Сөләйманның яшылек

дусты Габделәхәт, күп еллар элек чәчәк зәхмәтәннән дөнья куйды... Ярый, шулай да булсын ди, Габделәхәтнең жан дусты иде, хак, ә Зәйтүнәнең кеме инде Сөләйман карт? Кеме? Ерак кардәше дә түгел ичмасам, кызны очратканда юньләп сөйләшкәннәре юк, очратса, Зәйтүнә шып туктап кала да, чамасыз алланган битен читкә борып, күзләрен яшерә. «Сау гына йөрисеңме, балам?» Әйткән бар сүзе шул Сөләйманның. Ни белә Сөләйман Зәйтүнә турында? Нинди уртақ гамьнәре бар аларның? Бармы? Булганмы? Калганмы?

Өйләнә икән, өйләнсен әйдә Мөхәммәтнең кәнфит суырып үскән төпчеге! Ул Кәримжаннан гаеп-кыек эзләргә тотынды... Чү, аяклары да камыт бугай әле аның... Бер теше дә алга чыгып калкынып тора... Тәмәке дә пыскыта шикелле... Ала икән - алсын; бара икән - барсын Зәйтүнәсе!

Ачу дулкынының иң беренчесе бөтен гәүдәне изеп-таптап уза, кеше бер мәлгә ерткыч жанварга әйләнә, Сөләйман ике кулы белән чытырдатып эскәмия тактасына ябышты, күзләрен йомып жиргә текәлдә.

— Син, кордаш, соравымны ишетмәдең бугай,- диде Мөхәммәт безардан.

— Ишеттем, ишетмәгән кая. Кычкырдың лабаса...

Былтыр, Сабан туге өстендә, мәйданда, кызлар арасында ул киенгән-ясанган Зәйтүнәне күреп калды. Чыркылдашкан иптәшләре рәтендә ул боек кына бара, ят кунак кызы сыман берәү белән дә сөйләшми иде... Мәйдан уртасына аны җырларга чакырып карадылар, ике аягының берсен атламады ул чакта кызый. Тук һәм тәкәббер амбарчы Вәли Мөҗәһитенең Зәйтүнә тирәсендә йомгак булып тәгәрәвен күргәч, яшь чагында шактый ук кыдрач, кызу канлы Сөләйманның җене котырды, шул кичтә үк, саклап торып, Тугашлар тыкырыгында ул куна җилкәле, текә күкрәкле егетнең якасыннан каерып алды.

— Син, - диде ул, тынын көчкә-көчкә алып. - Буең җитмәслеккә үрелмә! Син яшь, көчле, егәрле егет, мәгәр усаллыкка калса, барыбер мин сине җиңәм. Үзең чамала шуннан!

Мөҗәһит кызулыкның серен аңламады, олы кеше белән талашып та тормады, тик бу чәкәләшүне кемдер күреп калган икән, икенче кән иртән, картына кисәтергә күнекмәгән Зөләйха почмак яктан, күренмичә, шыпырт кына аңа дәште:

— Сиңа әйтә-әм! - диде.

Ни әйтәсен шунда ук аңлап алды Сөләйман, «улың өчен яшь-җилкенчәк белән тәмсезләнәп йөрисең», диясе икән Зөләйха...

Чынын әйткәндә, Зәйтүнә Сөләйман картның күңел тоткасы, якты юанычы, сагышлы өмете иде. «Әти!» дип шушы кыз килергә тиеш иде бит аның йортына! Шушы кыз аның дәвамчыларын, ул сөясә ыштансыз

малайларны бәкедән алып кайтырга тиеш иде! Шушы яшен житеп, жанга якын «бабай!» дигән әле ишетмәгән сүзне дә шушы кыз балалары яңгыратырга тиеш иде! Шушы кыз аны да, Зөләйхасын да чиксез бәхет белән күмеп, аның Габдулласын, оланын, кадерлесен яратырга тиеш! Юк, килен - килгән кеше, ким кеше түгел, килен ул йортның бизәге, өмете, кояшы да! А-а, Сөләйман карт бик күптәннән Зәйтүнәне киленем булачак, дип сөеп, күзе белән назлап тора, кыз тирәсендә егет-жилән бөтерелә дигәнне ишеткәндә ул бетеренә, пошаманга төшә, өзлексез борчыла иде... Карчыгы белән Габдулла хакында ни генә сөйләшсәләр дә, әңгәмәнең азагы һәр чакта Зәйтүнәгә барып тоташа иде... Инде өмет шул яктан да киселәме?!

Кем дигән әле, кордашы, замандашы Мөхәммәт һәммәсен өзеп, бозып ташлап, турап-тураклап Сөләйман картны шомлы өметсезлек дәрәҗәсына ыргыттымы?.. «Зәйтүнә» дигәндә моңарчы аның күңеле жылынып китә, кызның төпле генә егетләргә яучылаганда борып жибәргәнне ишеткәч, «оланны көтә, Габдулланы!» дип куана иде.

Район үзәгендә, военкоматта эшли башлагач, Вәли Мөжәһитенә Зәйтүнәне сорап барганын көне-сәгәте белән ишетте карт. Кызның ризалык бирмәвен төшенгәч, ул урынында басып тора алмады. Тук урында, Зәйдә эшкә урнашкан егеткә барырга ризалашмаган икән, «көтә!» дип шашты картның күңеле, «көтә икән - өметләнә». Кызлар күңеле сизгер, Зәйтүнәнең күңеле дә сизенәдер, мөгаен, Габдулла исәндер, бүген булмаса, иртәгә кайтыр дип, ышанычын ныгыта, шик-шөбһәләрен тарата иде ул.

Шәкүрнең жиде ят жирләргә бер итеп урап кайтуы аның уйларын бүтән якка кертәп жибәрде. «Әгәр Шәкүр шикелле гарипләнеп кайтып керсә... Кайтып керүгә аны дөбердәтеп алып китсәләр... Әллә кайтмавы яхшыракмы әлегә?..» дип уйлаган мизгелләргә дә булды картның... Зәйтүнәне читтән генә күрәп калса да, күңелендәгә шомлы уйларны аста калдырырлык жылы өметләр дә уянгалады... Мәнә хәзер барысы да бетте... Өйәлдә ишеге ачылды һәм аннан:

— Сиңа әйтәм!..- дигән мөлаем тавыш яңгырады.

Бу - Зөләйхасы.

— Сиңа әйтәм...- дип кабатлады ул, тагын да йомшаграк итеп.

Сөләйманның исә карчыгы эндәшенә җавап кайтарырлык түгел, күтәреләп карарга да көчә калмаган иде. Күлмәген дымландырып тир тамчылары изеләп-сытылып аска шуыштылар. Йодрыклары мәңгә ачылмастай бер йомарланды, бер язылды, Мөхәммәт аның хәлен аңламады, бәхетле мизгелдә бәхетсезләргә аңларлык дәрәҗәдә түгел иде ул. Төпчек баласы «Өйләнәм, әти!» дигәч, кемгә өйләнергә нияте барлыгын да белдергәч, Мөхәммәт яңарып, яшәреп китте. Кыз биргәндә аналар бәхетне

яңача татыса, ул өйләндергәндә аталар бәхетле борчылар...

«Мөгаен, Габдулланың кайтмавыдыр!..»

Кыз күңеле һәммәсен сизгәндер, тормышның кызларга гына насып яшертен ымнарын аңлагандыр.

— Нигә миңа киләсе иттең инде,- диде, ниһаять, Сөләйман.

— Кыз шулай сораган.

— Ул әйтер дә... Кыз бала. Менә сез нишләп миннән кыз сорыйсыз? Аның язмышында минем дәхелем юк. - Сөләйманның тавышы суык, төсе-кыяфәте чирленеке кебек иде. Кордашына нык итеп, үткәзерлек җавап бирәсе килә аның, иреннәре генә буйсынмыйлар, теле эрегән, иреннәр салкын яфрак кебек дерелдиләр...

Мөхәммәтнең дә ачуы уянды.

— Син, кордаш, ачык итеп аңлат: ризамы син, рәнжемисеңме? Кыз Тәгаен шуны белергә теләгән.

Мөхәммәт сүзен шул урында кырт кисте, әйтеләсе әйтелгән иде. Әлбәттә, ул кордашының җанын кырт урталай телеп үткәнән башына да китермәде, ярабби, ни булган бу кадәр? Берәү өйләнә, берәү кияүгә чыга, нигә шулай дөм орынып утырырга?

«Олан кайтмады, югалды, кайтмас та... Чыннан уйлаганда, кыз бала күпме көтә ала? Тере кеше яшәргә тиеш. Тере җан ишен, иш кушын эзли. Дөрөс алары, хак. Малай кайтмады. Югалды. Алай да, нигә шул тиклем кабалана кыз? Ник бүген уянган күңеле? Шәкүрнең кайтып төшкәч тә кабат югалуы тәшвишләндергәнме аны? Ул күргән гыйбрәтләрдән соң шикләре үрчедеме? Юк, юк... монда нидер бар, Зәйтүнә алай капыл-копыл гына ризалашмас! Әллә электән үк шул уйда булып, Шәкүрнең кайтуы ниятен ашыктырдымы?»

Сөләйман сабырын җыеп өлгерде:

— Улыма ярәшелгән кыз түгел, яшь чакта дуслашып йөргәннәр икән, кем кем белән дус булмаган? Бүгенгә улым хәбәрсез югалган. Кыз безне шулай олылап, эш башлардан әүвәл киңәшәргә уйлаган икән, аңа рәхмәттән бүтән сүз булмас. Риза булмый нишлисең? - диде.

— Сиңа әйтәм!.. - тагын Зөләйха.

Ниңди кайгыртучан, мөлаем һәм күңел күнеккән тавыш бу!

Сөләйманның үксеп-үкереп җылаганын ишетәмә әллә Зөләйха?

Егылып, җир тырмап җыламас өчен эскәмия тактасына бармаклары тирәнрәк сеңә барганны күреп торады? Эндәшә дә, җавап-мазар көтеп тормый, тагын югала карчыгы. Ике картның, ил агаларының, ике кордашның чытык йөз белән, сөзешергә җыенган тәкәләр кебек янбакчада суык гөлләр арасында бик озак утыруын күрмиме әллә ул? Сөләйманның

жиңелуен, сүздә аста калуын, хәле мөшкел икәннен сизгер жаны белән әллә кайчаннан бирле тоя, йөрәге бәргәләнә, ярдәмгә килергә дип ярсып талпына да нидер тыйлыктыра, туктата.

Мөхәммәт кат-кат рәхмәт әйтеп чыгып китте. Капканы япмады, ачык калдырды, «туйга рәхим итегез», дип әйтергә теләде, тыелды, шул чакта телен тыя алганы өчен соңыннан үз-үзенә рәхмәт укып йөрде. Яхшылык эшләде, туйга да чакырса, кордашы алдында мәгънәсез, чорсыз бер адәм актыгы булып калачак икән.

— Сиңа әйтәм! - диде Зөләйха картының япа-ялгызы калганын күргәч, кысып ачылган өйәлдә ишеге ярыгыннан аның моңлы күзләре генә елтырый, ишек аның кулларына ияреп сизелерлек калтырый иде. Бу юлы да карты аңа җавап кайтармады, бакча капкасын ачык калдырып, ишегалдына чыкты, җиргә тәгәрәгән иске иләк кысасын алып, койма казыгы башына элдә, өйгә керде, бер минутта кире әйләнеп чыкты. Башына ак киез эшләпәсен кигәч, карчыгы Сөләйманны аерата ярата, гомер иткән карты пәйгамбәрләргә, сәләтле, хөкемдар ил агаларына охшап китә иде. Тик бүген ак эшләпә дә аның кыяфәтен бизәмәде, каушаган чыраена эшләпә кырларыннан тонык күлгә төште.

Менә ул кулларын артка кушлап-божралап акрын гына Мөхәммәт ачык калдырган капкадан чыкты. Капкалары таушалган аларның, җил капка, сугыш чыгасы елны Кырынды өсте урманыннан биш имән багана кайтарып, һәйбәт, җил дә үтмәслек урыс капка утыртырга җыендылар, өлгермәделәр. Имән кискәләр хәзер дә лапас астында ышыкта, җилдән-яңгырдан качып, мыштым гына нидер көтәләр...

Сөләйман да капкасын япмады, чыкты да уңга борылды. Олы су буена төшә башлады.

Чуал елгасы буйлап уңга борылганда аны Зөләйхасы куып җитте, карчыгы гадәттән тыш дулкынланган иде.

— Сиңа әйтәм! - диде ул шактый коры тавыш белән.- Кая китеп барышың болай?

— Барыйм әле,- диде Сөләйман, Чуалның нык ук ачулы мырылдавына колак салып.

— Нинди хәбәр җиткерде тагын Мөхәммәт? Шунуң белән күрешәсең дә тәмам акылыңны жуясың. Дөнъяда мин барын онытып бетерәсең. Син теләгән җиреңә барырсың, ә мин монда берни белмичә дивана булып калам. Йомры ташка барам дисәң, ике балаңа җиңеллек сорап барып карадың лабаса... Ни файдасын таптың? Мөхәммәт хәбәрен нигә миңа ачмыйсың?

Ни әйтергә? Ярты сүз белән карчыгын ничек ипкә китерергә? Ничек

юатырга? Мөхәммәт әйткән сүзләргә ничекләр юкка чыгарырга? Зәйтүнә Мөхәммәт малаена чыкмасын дип авыл советына дэгъвалап бара алмассың, колхоз председателенең хәсрәте дә ул түгел, аның мазасы башыннан ашкан, авыл ач, авыл ялангач, кешеләр бәрәңге яфрагына ачы сулы алабута кушып «ипи» пешерәләр... Хәзрәт янына йөз тотып «укыма аларга никах!» дисәң, жүләргә чыгарырлар, әллә кайчан жир тузанына әйләнгән улың өчен кеше башы бутап йөрмә, диячәкләр...

Мондый чакта - аптыраганга юл кайда? - дигәндә, бердәнбер баш орыр жир Йомры таш кала...

Тарлавыкның югары очында, нәкъ кыйблага карап, мул сулы чишмә чыга. Изге чишмә дип йөртәләр аны тирә-якта. Чишмә Анасы төннәрен утырып ял итсен өчен чишмә башында ук кәп-кәкре, тубырлы кабыклы, тармаклы ботаклы тал агачы үсә. Айлы төннәрдә Чишмә Анасы талда утырганда су агышы әкеренәя, кайсыбер төннәрдә бөтенләй туктый, тына, диләр. Таң яралганда ыргылып тагын килеп чыга, бөркелеп-бөркелеп ага, имеш...

Талдан сулдарак, тарлавыкның читендә, үләннәр бетеп, ташлы калкулыктар, чокырлар башланган урында хикмәтле йоп-йомры таш утыра. Таш шактый дәү, аркылыга метрдан аша, нык, ничәмә-ничә еллардан бирле ник бер кыйпылчыгы кубып төшсен! Яңгыр-жилләр дә имгәтә алмый аны, кар-бураннар да бирешми Йомры таш. Аны байтактан Изге санаганнар, олылап бәет тә чыгарганнар. Югары авылда бәетне белмәгән кеше юктыр да әле!

Әй, Йомры таш, Йомры таш,

Татар башы кебек таш.

Татар ашы кебек таш,

Татар яше кебек таш.

Әй, Йомры таш, Йомры таш!

Күпне күрдә безнең баш,

Күпне күргән башлар гына Бу дөнъяда түгә яшь.

Әй, Йомры таш, Йомры таш!

Йомарлан да тәгәрә -

Кайгы-хәсрәт күргәннәрдән Шәфкатеңне жәлләмә.

Кемнәрдер бәет борынгы түгел, аны теге герман сугышы беткәндә Австриядән әсирлектән кайткан солдатлар гына чыгарган дип бәхәсләшәләр, монысын Йомры таш белми, Чишмә Анасын саклап утыра да утыра...

Зэй юлында, уңда, шул төбәкнең иң биек ноктасы Кашка тауда, таш кыяларның берсендә нәкъ Йомры таш сыярлык кына бер тишек бар, аны Изгеләр куышы дип йөртәләр. Имеш, Югары авылларның изге Чишмә Анасы үзенә иптәш итеп Йомры ташны шул кыядан китереп утырткан... Чирләп киткән, тазалыкка туймый башлаган карчык-корчыклар айның ундүртенче кичәсендә тауга менәләр дә, кыйблага багып, Йомры ташка кулларын куеп торалар, белгән догаларын укып теләк телиләр. Ярыннан аерылган кыз-кыркын, бәбәй табалмаган яшь киленчәкләр, ата-аналарын жуйган ятим-ялпы, юлдан язган өметсезләр, байгышлар ярдәм эстәп Йомры ташка ялваралар. Кашка тау куенындагы Изгеләр куышын Югары авыллар ябып, бикләп тотарга тырышалар, берәр юньсезе куышны ачып ташласа, тау итәгеннән ургылып жил күтәрелә дә ыргылып авыл өстенә барып та житә. «Әһә! - диләр Югары авыллар,- Куыштагы изгеләрнең тынычлыгын бозганнар»...

Юк-бар ырымнарга ышанмаган гадел Сөләйман карт, ике тапкыр ялынып Йомры ташның мәрхәмәтен татымаган адәм, бүтән тагын нигә бара? Ялварырга барамы, үпкәләп каргарга жыенамы?..

Зөләйха Чуал ярында озак тормады, кабыл-тибел генә ишегалдына керде, абына-сөртенә ындырга, бәрәңге бакчасына чыкты. Шунда дәү яфраклы, эре сабаклы көнбагышлар арасыннан Сөләйманын күзәтергә кереште. Карты берәзгә күздән югалды.

Басманы чыккач та Олы су бue кye таллык; язын таллар су иркендә кала, ел саен диярлек шашып-тилереп аккан Олы су тал кәүсәләрен урап, аркан итеп ишеп, гариплэндереп бетергән. Таллардан арырак өянкелек, агачларны Сөләйманның ата-бабалары, күпчелеген ул үзе утырткан. Өянкелек чишмә суы төшә торган тарлавыкка кадәр бара.

Өянкелектән чыккач, Сөләйман аермачык күренә башлады, ул кабаланмыйча диярлек тарлавыкка кереп китте. Аны күзәтеп керфек кагарга базмаган Зөләйханың шиге таралды: Йомры таш янына бара Сөләйманы, мөгаен генә, теге сасы көзән, хәйләкәр тук төлке Мөхәммәт хәбәрнең авырын, чишә алмаслыгын житкергәндер.

Үчегеп Йомры ташны таудан тәгәрәтеп төшермәсен тагын, әллә ни күрерсең... Ялварырга бармыйдыр, юктыр, өмете киселгәч ни дип ялынсын?.. Нинди хәбәр китерде Мөхәммәт?! Хәбәре авырдыр, югыйсә, ил агасы, зирәкләрнең зирәге, гадел, ярдәмчел, эшсәяр Сөләйман орчык хәтле генә калып үзе ышанмаган Йомры таш катына² бармас иде. Зөләйханың Олы су буласы килде; һичшиксез, ул тар басманы үткән картының аягына ияргән кайгы-хәсрәтләрен үзе белән агызып китәр иде... Зөләйханың бер

генә минутка, зәп-зәңгәр күктә тирбәлгән гөнаһсыз ак болыт буласы килде; мөгаен, ул бөтен иңе белән азга гына кояшны каплап картына җиләс җиңеллек китерер иде. Зөләйханың хәзерге мәлдә искән җил буласы килде, тау тарлавыгына керә башлаган картының сагышларын үзе белән очыртып китәр иде! Китәр иде дә урман-кырлар, сарык көтүе утлап йөргән тау киртләчләренә кайгыларын түгеп-чәчеп бетерер иде. Зөләйханың бик азга, токмач кабарып чыгарлык вакытка гына, Йомры таш буласы килде, картының кытыршы учлары ташның шадра яңакларын сыйпаганда Мөхәммәтнең нинди яман хәбәр ияртеп килгәнән аңлар иде Зөләйха. Карчыкның бер арага гына Изге Чишмә Анасы буласы килде, Сөләйманның арган йөрәгенә ял бирер иде ул, сөендереп челтерәр, җырлар иде...

Юк шул, юк, искән җил булып та иркәли алмый бүген ул картын, сердәш булып сайраша да алмый, чишмә җыры булып юата да алмый.

Җыр димәктән, тагын Габдулласы исенә төшеп йөрәге телгәләнде. Бигрәк моңлы бала иде шул! Кибетче Әсмабикә бер мәлне, һич уйламаганда, «И Зөләйха, бигрәк моңлы инде бу Габдуллагыз, яшәмәс бу, тәңре ашыктырып үз янына алыр, моңлы балалар, вафатларыннан соң фәрештәгә әйләнеп, тәңре катында хезмәт итәләр икән», - дигән иде. Ай тулды, Зөләйха кибеткә кермәде, сепаратка иң актыккы булып барды, Әсмабикәгә юньләп сәлам бирмәде, аның юравын кичермәде...

Бара Сөләйман, тауга менеп бара. Аяклары таш сукмакта, гәүдәсе тарлавыкта чайкала, күңеле кайда икән?..

Бот төбенә чыккан кыяракны, шапшак кулындагы тимрәүне, тавык күкәе булып кабарган олы авыруны дәвалый аладыр да Йомры таш, әллә кай җирләрдә югалып, дөнья давыллары ак сөякләрен ят чокырларда тараткан улыңны Чишмә Анасы гына коткара алырмы икән? Янып-ялварып йөрүдән ни файда?!

*Әй, Йомры таш, Йомры таш,
Татар башы кебек таш!*

- Кө-еш, каһәрләр!

Зөләйха карчык чыдамады, ачык капкадан бакчага кереп тулган тавыкларны пыр туздырып куып чыгарды. Сөләйман карт күренми иде инде.

3. СӨЛӘЙМАН

Зәйтүнә кияүгә чыкты.

Мөхәммәтнең тамыры нык, тирәнгә киткән, башта туйны зур итеп уздырырга, күрше авыллардан туганнарны дәшәргә ниятләнгәннәр иде, инде алдым-бирдем хәл ителгәч, моңарчы басынкы гына, тыйнак кына йөргән Зәйтүнә болай диде:

— Нигә алай? Кешене күп жыймыйк... Вакыты да андый түгел, болай да...

Вакыты «Ул!» иде. Канлы сугыш беткән еллар, Жигү тантанасы йөргән еллар. Күңелләр калка, калкына башланган тарихи еллар. Ни әйтергә теләде икән Зәйтүнә ярым-йортына бүлеп, «болай да!..» сүзе белән? Кияү буласы Кәримжанның шөбһәле күңелен нидер ачыттырып, тырнап үтте. Ул карышмады, карышырга чамасы бәләкәй иде, егет жүләр түгел, ул Зәйтүнәнең үзеннән күп өстен, бик күп мәртәбәләр көчле икәннен аңлады. Үзе дә төшеп калган егет түгел, артында Мөхәммәт токымы дигән даны бар, әмма Кәримжан моңарчы әтисе күләгәсендә, нәсел-нәсәбенең канат астында яшәгән икән. Моңарчы ул алар сүзеннән чыкмады. Шулай тыңлаучан булу аңа сугышта да ярады. Командирларның сүзен тыңлый белде егет, кушканны төгәл үтәде, дары төтенен мул иснәгән картрак соддатлар янына сыенды, алардан акыл алды.

Өлкән абыйлары, жигиләре туй мәсьәләсендә төзегән матур планнарының Зәйтүнәнең бер сүзеннән жимерелүен күреп торсалар да, Кәримжанны аяп, алар да тузынып тормадылар, юк икән, юк! Кәримжан әтисенә күтәрелеп бакты, абыйларына; алар да түгәрәкләнеп, тып-тын калып Зәйтүнгә карап торалар, ник берсе кыеп сүз әйтсен! Төнлә, йокларга яткач, чыбылдык чаршау артыннан әнисенең сак пышылдавы ишетелеп калды:

— Бу кыз, Зәйтүнәне әйтәм, килеп житмәс борын ирләр сүзеннән өстен куя башладашы үзен?

Мөхәммәт көрәк-көрәк арык кулларына башын куеп уйланып ята иде, янәшәсенә килеп ауган карчыгына җавап биреп тормады. Туй хакында чыннан да көндез сүз озайтып тормады, һәммәсен яшьләргә тапшырып, үзе күлгәдәрәк калырга тырышты. Балалар моны сизде, «Әткәйнең картаюыдыр», дип уйлашты алар. Югыйсә моңа кадәр, житди тормыш якларын хәл иткәндә, соңгы сүз һәрчак Мөхәммәт авызында була торган иде. Гаделсез чакларында да гаиләдә аңа каршы тору юк, карышу бу гаиләдә гадәткә кермәгән иде.

Ике як та килешенеп, туй көне аталып, кунакларның саны билгеләнгәч, Мөхәммәт инеш буйлап кына Югары очка менеп китте, нияте Чишмә Анасына, Йомры ташка сәлам биреп төшү иде. Тарлавык авызына

житкәч, кинәт кире борылды... Борылып карагач, Чуал буенда, яшеллек эчендә күмелеп утырган Сөләйман кордашының ихатасы күзгә чалынды... Менмәде тауга Мөхәммәт...

Шулай иттеләр, туйны гади генә, җырсыз-нисез генә үткәрделәр. Кәримжан табында ялгызы утырды, Зәйтүнә кече якта, яңа әнкәсе тирәсендә, аш-су кырында булды. Яшь киленнең уңганлыгын, искиткеч пөхтәлеген, җитезлеген, нәрсәгә тисә дә кулы ятып торганлыгын өч киленне, ике кияүне җете кайнана күзе аша ничәмә-ничә сынап үткәргән Сафура тиз аңлап алды. «Малайга алтын кыз туры килде!» дип куанды ул.

Элеккеге солдатлар берәз кәгеп алгач, үзләренең туйда утырганнарын да онытып, фронтта күргәннәренә икеле-микеле мәзәкләр дә кушып сиптерә башладылар. Сәхәбиләр Әхнәфе, Кәримжанның дуслары, уң аягы бөгелми торган гарип солдат аракыны калай кружкага мөлдәрәмә тутырып салды да эчеп җибәрде, шунда ук үксеп еларга да тотынды. Олы кияү:

- Эчкән аракың күз яше булып кире чыга икән, әрәм итмә син аны, эчеп азапланма,- дип Әхнәфне әрләп тә алды.

Әхнәф елады, Кәримжан җырлады. Тавышы әллә ни түгел иде егетнең, абыйлары, кунаклар беравыздан: «Кияүне җырлатыйк!» - дигәч кенә баш бирде. Берне җырлады, икене, «Арча» көен башлап ташлады. «Галиябану»ны җырла, «Галиябану»ны!» дип шаулады кунаклар, кияү кеше, тамагын кыргалап, алар сораганны башларга торганда гына кече яктан коймак өелгән коштабак тотып Зәйтүнә килеп чыкты. Хикмәтле мәзәкләр шунда өзелде, кунаклар дәррәү айныды, Кәримжан шып туктады - Зәйтүнәнең ике күзе тулы яшь иде. Кунаклар кем туенда утыруларын аңладылар, яшь киленнең кодрәтен, көчен күреп, Сафура тагын да ныграк хәйран калды. Зәйтүнә азга гына йомшап китте дә горур басып кече якка керде, күз яшьләрен берәүгә дә күрсәтмәс өчен елмая төшеп бәләшне табын уртасына китереп утыртты. Бүлмәгә хуш ис таралды...

«Малайга кызның асылы туры килде,- дип уен дәвам итте Сафура,- ир булып ярый алса гына инде...»

Кырык җиденек язы җитте, язгы матур көннәрнең берсендә Зәйтүнә ир бәбәй алып кайтты. Карт мулла абзыйны туйга чакырмаганнар иде, Зәйтүнә теләмәде, инде бу юлы исем кушарга чакырдылар. «Ил-күз бар, килең, атаң да яратмас, берүк карышып кәефен кыра күрмә», - диде аерата юхаланып Сафура.

Улы туган куанычтан Зәйтүнә ризалыгын бирде, мулла абзый килде, көмеш таҗ чәче өстенә кара кәләпүшен бастырып куйган, шундый килешә үзенә, сусыл иреннәрен каймалаган көмеш дага сакалы да ипле, сүзләре дә сайланып кына чыга... Бер тәлинка өреле тавык шулпасы ашады, чөметеп

кенә ике-өч тапкыр ит капты, сәхабәләр тормышыннан риваятьләр, гыйбрәтләр сөйләде, йомры башлы нәни малайга Хәлил исеме кушып кайтып китте. Аңа бер дистә күкәй, бер йомарлам ак май һәм ун сум акча бирделәр. Бик зур бүләк иде болар ул еллар өчен! «Акча бирмәсәң дә ярар», дип пышылдап маташкан Сафура Зәйтүнәгә бер карап алды да тынды, мулла абзыйга акчаны килен сонды³ ...

Кырык жиденәң жәенә дә керделәр...

Кайтмады Габдулла, югалды.

«Чакырыйк мулла абзыйны, балабызның жаны кая барып сыенырга белмичә тилмереп йөридер, рухына коръән укытыйк», – дип инәлде Зөләйха. Сөләйман аның инәлүләренә жавап таба алмады. Бер инәлде Зөләйха, ике ялынды, өченчесендә яшьле күзләрен текәп торды да сәке киезенә капланды. Сөләйман күп сүзлелекне яратмый, бер үк сорауны өч кабатлаганны өнәми дә, кичерми дә иде. Белмиме әллә Зөләйха ничәмә-ничә еллар күзгә-күз яшәгән картының холкын-фигылен?..

Яши-яши холык үзгәрә, диләр, юк сүз, сафсата, үзгәрми кеше, яшәгән саен холкының ятышсыз якларын яшерергә генә өйрәнә, уңай якларын алгарак чыгарып йөртә башлый. Кеше картая, йөзен жырчыклар каплай, чәч сирәгәя, агара, тырнаклар ярыла, тешләр сирәгәя, колак катылана, тезләр йомшый, буге бәләкәйләнә, күр, жентекләп кара, бөтенләй яңа кеше йөри сыман, ә текәлебрәк карасаң кешенәң үткәндәге чалымнарын тулысыңча табасың. Холык та шулай, бер карасаң яңа кеше, әмма ул үзе булып калган, гадәтләре дә шул ук, пырдымсыз пырдымсыз калган, телгә беткән һаман телчән, малай чактагы кара бүкәй сирәк теш арасыннан сүзне бүген дә акчага гына сатып чыгара. Саран бәндә һаман саран бака, тфү, каберең якын булмасын!..

Сөләйманның яшь чагындагы холкы бер дә үзгәрмәде дияр идең, аңа бер яңа сыйфат өстәлдә - яшь бала тавышын яратмас булды.

Ә кырык жидедә балалар гел туа торды, күбесенчә малайлар туа иде. Жир-ана – безнең кодрәтле тудыручыбыз, үзенә кыр-урманнары, диңгез-дәръялары, чүл-таулары язмышын хәл итәрдәй ир-атлардан ятим калганын белеп, аналарның карыннарына ир бәбәйләр генә жибәрде. Әнә, Зәйтүнә Хәлилен алып кайтты, Әхнәфнең ике игезәк улы туды, байтак кешеләрдә силә-бишекләрдә, кабык арбаларда Югары авылның зәп-зәңгәр өметле күгенә текәлеп кап-кара, сап-сары татар малайлары карап яталар иде...

Сугышка бармаган кылай Минәчнәң кызы туу авылда зур бер вакыйга булды. «Синәң кызга миндә егет үсә!» дип Минәчнә кунактан-

кунакка йөрттеләр бәхетле Югары авылда.

Әлегә гел малайлар туды, алар хәтәр тавышлар чыгарып жирне-күкне яңгырата башладылар. Ирлек куәтләрен ничә еллар файдасыз яткырган, ирлек көчләрен Европа илләре буйлап йөртеп алып кайткан гайрәтле татарлардан көр тавышлы бәбиләр генә туды ул көннәрдә. Сөләйманга да сөенергә, куанырга иде дә, юк, бәби тавышына, бала чыр-чуына күнә, күнегә алмады.

Ул урам буйлап түбән очка төшеп бара...

Тәрәзәләр ачык, урам капкалары бәбәй арбалары кереп-чыгып йөрсен өчен ябылмаган, агачлардан төшкән куе күләгәләрдә кабык гөмбәзле жиңел арбалар... Тәрәзә жыләсендә эчтә, ак чүпрәкләр белән томаланган үрмә бишәкләр. Зар-моң түгелгән әби-сәбиләр ирененнән бүген бишәк җырлары агыла... Күпер төбендәге ямь-яшел чирәмлектә сап-сары каз бәбкәләре белән рәттән исәйгән малайлар тәгәрәшә...

Үз очыннан ипле генә атлый башлаган Сөләйманның адымнары кинәт үзгәрә, аяклары кылдый-былдый адашып як-якка каерылалар. Йә бер тыкрыкка кереп китә карт, йә икенчесенә, кая сөрлексә дә, кая барса да, бөтен җирдә - бала тавышы, бала-чага чыр-чуы. Бала тавышы чыгарып авыл өстеннән торналар уза, койма казыкларына кунган каргалар да бүген бала булып кычкыра. Чыпчыклар да балаларга ияреп бертавыштан сөенечле чыркылдашалар. Чебиләрен ияртеп капка астыннан чуар тавык чыга, чебиләр аңа бәби-малайлар булып күренәләр...

Белә, бала тавышы яратмау иң зур көферлек, оят, хурлык. Кеше белсә адәм тәганәсенә калырсың, мөртәт дип атың чыгар...

Нишләсен соң бичара ятим карт? Кое янында яшә киленнәр үчти-үчти бәбәй сөя, бәбиләрен бер-берсенә күрсәтә-күрсәтә мактанышалар, тешләрен саныйлар, учтан-учка күчереп авырлыгын сыныйлар. Урам эскәмияләренә тезелешкән карчыкларның арык тезләренә карлыгачлар булып малайлар тезелешкән. Картлар энә намаздан чыгып киләләр. Алар да алла турында түгел, бала хакында сөйләшә. Сугыш елларында авылның бик күп хәсрәтен өлешчә үзенә алган карт хәзрәт Минһажетдин тәмам яшәреп китте, ул хәзер көн саен диярлек бәби чәенә йөри, угыз коймагы ашый, сөннәткә утырта һәм көн саен улы буып кайткан солдат каешында чаж да чож бритвасын үткенли...

«Сүзеңнең кадерен белергә теләсәң, телеңнең урынын бел!» дигән кагыйдә белән яшәгән Сөләйман бөтенләй диярлек телдән калды. Карчыгы Зөләйха белән ни сөйләшсәң, уе кая таба гына тәгәрәсә дә, гел Габдуллага барып туктала. Юктан гына башланган әңгәмә дә аңа барып ялгана.

Беркөн тавыклар яман да кытакларга тотынды. Элек булса «һава

үзгәрергәдер, мөгаен», дияр иде. Юк бит, Зөләйханың тиктормас теле сүзләрне бер якка тәгәрәтә башлады.

— Сиңа әйтәм!.. Исеңдәдер, Жәббарлар бер елны Чаллыдан кунакка кайтканнар иде. Тау башында тары уңган ел иде. Бик тере, бик шук малайларын иярткәннәр иде. Аты кем иде соң әле үзенең?.. Ярар, анысы онытылган. Арбага төялеп печән әйләндерергә барган идек. Көне шундый матур иде. Кайткач теге шук малай әллә кай арада тавык оясына менеп тә киткән, итәген тутырып күкәй алып төшкән. Ә тавык ояларына безнең Габдулла хужа. Бер дә, бер дә тынгылык бирми иде ояларына, гел кармап, гел тикшереп тора иде. Кунак малаеның үзеннән алда күкәй жыеп төшүенә гарьләнде бит, әй. Елый да елый, һич тыяр әмәл юк. Яшертен генә төз лапаска менеп, күкәйләрне таратып, көчкә көйләдек малайны...

Менә сүз дисәң сүз! Хан заманында килгән кунакларны, аларның пәри арбасыннан төшеп калган малаен телгә алгач, нигә Габдулланы китереп кыстырырга инде?!

— Безнең Габдулла жылак түгел иде, хәзер генә ул, бала-чага сытык күкәй булып жыларга гына тора...

Чәйләп утыралар иде, үзеннән-үзе чәйнең яме, авызның тәме китте. Сөләйман ишегалдына чыкты, ары каранды, бире каранды, эш табалмагач, таш амбарның тимер ишеген ачты һәм сискәнәп куйды: салкын эңгердә аңа таба әллә ничә пар күз карап тора иде! Ул авыр тимер ишекне шапылдатып япканын абайламыйча да калды, беравык, куркуын үткәреп торгач, тагын ишекне ачты. Ишек ярыгыннан аңа ияреп көн яктысы керде һәм ул түшәмне терәткән сөян баганага эленгән йөгәнне күрде.

Каеш йөгәннен оланына дип Сөләйман үзе теккән иде. Үзе жизләде. Жиз тәймәләр тоныкланган, авызлык тимере күгәрә башлады. Ул тезгенне тартып-тартып карады да йөгәнне буш бурага ыргытты, чыңгылдап, сызланып барып төштә йөгән... Йөгән жизләрен яшьле күз дип күрә башла инде... Зөләйханы сүккән була тагын, ә үзе, ә үзе...

Жил сырпаланып үтте. Көн кичегеп килә иде, күкне жиңелчә болытлар каплаган, офыкта куерып-тыгызланып болытлар астында алсу пәрдә – шәфәкъ кызарып-янып тора. Ул, учын ак кашлары өстенә куеп, батып барган кояшка карады һәм «шәфәкъ нихәтле матур булмасын, барыбер сүнү, үлү инде», дип сызланды.

Көтү иртәрәк кайтты бугай, урамда бала-чага йөгәргәне ишетелде, сарык бәрәннәре бәэлдәде, олы имчәкләрен селлин-селлин селтәп сыерлар үтте.

Жил сизелерлек көчәйде, капка шыгырдады. «Изгеләр куышына

кагылганнар бугай!» дип пошынды Сөләйман һәм үз уеннан үзе куркып китте. Ыбыр-чыбыр ырымнарға, юк-бар юрауларға элгәре дә бер ышанмый иде карт, хәзер кинәт үзгәрде, шикчел, вакчыл, куркакка әйләнеп китте. Кем ача Изгеләр куышын? Малай-шалай дисәң, берәүнең дә әлегәчә тотылганы юк. Әллә күкләр эшеме, тәңре кодрәтеме? Жил чыгарып күкләр Югары авылларға бер-бер әмер китерәләрме? Шоммы? Хәбәрме?

Көтү каршыларға Зөләйха да чыгып китте, мышлап кайтып керткән сыерга ашлы су эчертеп, аны лапас астына куып кертте. Сыер жиленеп жиз комгандагы жылы су белән кат-кат юды, корытып сөрттә һәм чиләк төбенә сөт тамчылары сызылып төштә... Эш юкта эш табып, Сөләйман сыер койрыгына сарган тигәнәкләрне чүпләргә кереште. Сыер бу хәлне яратып бетермәде, ахрысы, ике-өч тапкыр койрыгын сыртына тидереп алды.

— Сиңа әйтәм! – диде Зөләйха.

— Нәрсә? – Бу юлы Сөләйман карчыгының ишарәсен аңламады.

— Тигәнәгеңнең чаты сөткә төшә күрмәсен.

— Төшсә, сөзәрсең.

— Чаты бик вак була аның, тигәнәкнең.

Сөләйман карышмады, учын-учка ышкып, бер читкәрәк китте. Кичке болыт дулкыннарын кисеп-кисеп уйнаган карлыгачлар выж-выж килеп һаман аскарак төштеләр, картның колак төбеннән ике-өч тапкыр йомылып үттеләр дә лапас өрлекләренә ябышкан сандык-ояларына кереп югалдылар. Ни хәбәр китердегез сез, кошкайлар?.. Кичке жил, син ни сөйлесең? Кара-кучкыл болытлар, сезнең канатларга нинди хәбәрләр утырып килә?

— Хайваннарны абзарга ук кертәсеңме әллә, сиңа әйтәм?

— Жиле көчәя. Кертсәм дә керттермен шул.

Жил төне бие тынмады, бертуктаусыз улады, ярсып-ярсып тәрәзәгә килеп орынды, өй ышыгыннан, түрдән урын таләп итте. Бер өлгенең замазкасы купкан икән, пыяласы селкенеп тора, Сөләйман карт торып зәгыйфь өлгене меңдәр белән бастырып килде. Хәзер уч төбе хәтле пыяла табармын димә, энә ич, Шәкүр ни сөйләп китте: «Европада тәрәзәләрне пыялалы итәр өчен дә ун ел кирәк булачак әле, ким түгел!» диде. Ун ел, ун ел...

Жил-давыл төн ката агачларны талады, моржага кереп бөтерелде, әллә нәрсәләрне вата-жимерә ишегалдында туктаусыз буталды...

Бәрәңге ызаннары Олы суга барып житәм дигән урында Сөләйманның нәни генә агач бакчасы бар. Янбакчада карлыган, крыжовниклар, шомырт агачлары куерып утырса, арт бакчада өч нарат, өч ак каен һәм өч бөртектә кенә чыршы үсә. «Утыртма каен,– диде аңа бер мәлне Мөхәммәт,– урыс

агачы бит ул!» «Мин каен үсә торган жирдә яшим»,– дип өзеп җавап бирде Сөләйман. Каеннар шәп кенә үсеп, ныгып китте, нарат белән чыршы да алардан күрмәкче калкынып, ныгып маташалар... «Нигә алар өчәр генә?» дип кызыксынды күрше-күлән. Бусына Сөләйман җавап бирмәде, аңлаганга болай да аңларлык: өчәр-өчәр өч жирдә... Берсе кызы Разияныкы, икенчесе Йосыфҗанныкы, өченче оя оланына, төпчегенә адарынган.

Гажәп бер уйласаң, кәтәнә Разиягә багышланганнары да егет-агачлардан калышмый, төп-төз булып үсеп маташалар. Йосыфҗанныкылар нәзегрәк, озыннар, оланга билгеләнгәннәр төптән юан чыгып, киңәеп, шәбәеп, бик озакка тууларына ышанып күзне иркәләп утыралар. Өчесенең дә тамырлары, кәүсәләре монда, ә үзләре кайда?

«Нигә бәрәңге җиреңне эрәм итәсең?» – диде берзаман Мөхәммәт.

Эрәмме, юкмы, анысын Сөләйман үзе генә белә...

Агачлар ул көткән, ул өметләнгән балалар кебек нык, зифа, иң мөһиме: алар һәрвакыт янда, ындыр түрендә, печәнгә лапас өстенә менсәң дә, талгын җилдә чайкалышып утыралар, бакчага көл түгәргә чыксаң да, алар сине гөҗләп сәламлиләр...

Язын каен яфракларынан сабий чак исе килә, тереклек исе, яшәү исе килә. Моңайган чакларында Сөләйман агачларга рәхәтләнеп эндәшә...

Вакыт аккан саен җил котырынды, өй бүрәнәләре мүкләнгән, сыланган җекләреннән атылып чыгардай селкенәләр, гүя каядыр китәргә ашкынып, улый, көрсенә, юлга чыккан пароходлар кебек аваз сала, хушлаша... Мич арасында бертуктаусыз шәүләләр бии, аларның аяк тавышына кадәр ишетелеп китә. Идәннәр мыдыр-мыдыр гәпләшәләр, йөзләгән аяк эзләре урын өчен талашалар, тыенкы гына ызгышалар. Сәке бер яктан икенче якка сабыр гына шуып бара да, урын үзгәлгәнне яратмыйча, кире кайта. Ишегалдында пәри туге булып иске себеркеләр, төпсез иләк кысалары, тәти ватыклары тәгәри, йөз ел кузгалмаган тишек казан шыңгырдап, барабан булып бәргәләнә башлый...

«Өй искерде, йорт-жир бетәште, – дип офтана да борылып ята Сөләйман карт, – ә яңасы кемгә кирәк? Сары маңкалы «чаплашкаларгамы»?!

Йокламады диярлек Сөләйман, Зөләйха торып «колһуалласын», «лэхәүләсен» укып, юшкәне япканны да ишетте, лыштыр-мыштыр мич арасында уралуын да абайлады, дәшмәде генә.

Таң алдыннан яңгыр сибәләп узды, иренеп кенә еракта күк гөрселдәде, тагын бер дөбердәп алды да тынды. Тып та тып йөргән сәгать тавышын ишетте Сөләйман, йөри икән, карт гомеренең өметсез, чарасыз минутларын санаучыны давыл-гарасат та туктата алмаган икән.

Ул торып чыкканда ындыр ягыннан комганын тотып Зөләйха килә

иде.

– Сиңа әйтәм... – диде ул. – Бәрәңге сабакларын жыл аударган.

Сөләйман аны ишетмәде, ул урам якка чәчрәп авып төшкән капкага карап каткан иде. Ауган капканы җирдә яткырасы килмәде аңың, кулларын төкерекләп, кызарынып-бүртенеп капканы күтәрәп торгызды да койма баганасына илтеп сөяде. Капканың ике баганасы да төптән череп, муртаеп кырт сынып чыккан иде. Ауган капка янында озак юанмады Сөләйман, ияк астын кашып бер көрсенде дә, кәгазь калынлыгы гына чыланган туфракны иске резин галуш белән сыта- сыта, Олы суга таба, ындыр түре бакчасына китте.

Әһә, нарат, чыршыларга берни булмаган, жыл тимәгән дә кебек аларга, ә каеннар, каеннар... Сураеп, сузылып үсеп киткән Йосыфҗан каенын жыл нәкъ биленнән сындырган, Разия каенының дәү генә бер ботагын каерып төшергән,

Габдулла каены гына, төптән юан чыкканы, төне буге жыл белән рәхәтләнеп тартышкан шикелле лепердәп утыра. Ботагына кунган кош сайрый! Сөләйман карт кош сайравын ишетеп шып туктады да ипләбрәк бара башлады. Кош нәни күзләрен уйнатып бер карады да очып китте.

Артбакчадан Олы суга чыгып йөрер өчен тар гына капка калдырган иде Сөләйман, хәзер ул шуны ачты. Олы суның иртәнге сәламен тыңлап, елга ягына колагын куеп торды, басма аша бүген җитезрәк чыкты, ашыкты, гарип, бөтеренке гәүдәле таллар янында да тукталып торды, биле авыртып китте, кулын билгә куеп, күзе белән тирә-якны тентеп-капшап тагын атлады. Өянкеләр арасына барып керде. Әй, тураган икән аларны жыл! Беләк юанлыгы ботакларны сындырып-талап бетергән, ятим ботаклар белән сукмак үзе дә, сукмак яннары да түшәлгән. Шәрә диярлек калган талларны күргәч, карт ахылдап куйды. Жылнең иң хәтәре кызыл талларга килеп орынган икән, юан-юан ботаклар сынып, каерылып, төп кәүсәдән аерылырга теләмичә, төрлесе төрле якка жылгә иелгәннәр, сөрлеккәннәр.

Татарның һәр агачка төгәл мөнәсәбәте бар:

- Имән кебек ирләр,– ди ул.
- Яшь кызлар сыман зифа каеннар,– ди.
- Каен кайгылы агач,– дип тә өсти.
- Куркак усак.
- Кире беткән карама...

Ә тал агачына татарның мөнәсәбәте бүтәнчәрәк, моңлы, сагышлы. «Таянып ял итә торган талларымны кискәннәр», дип җырлый татар күңеленә сагыш кошы килеп кунганда...

*И тал нечкә, тал нечкә,
Талдин билләрең нечкә.
Талдин нечкә билләреңне
Үстердең үкенечкә...*

Бусы егетләрнеке, йөрәк авазы, Габдулла да бер тапкыр Зәйтүнәгә шушы җырны җырлаган иде түгелме? Кайда ишетте соң аны Сөләйман? Ә-ә, шушы ындыр түрендәге бакчада утыралар иде ич алар! Ул, сәнәк-тырма алып төшеп, сынган ботакларны җыештырып, ялганырдайларын бәйләп куярга булып, ашыга-ашыга кайта башлады да басманы чыккач сискәнәп туктап калды. Чү, баягы кош сайрый, сандугач! Сандугачны сирәк кеше күрә, күрә икән, билгеле ул, йә хәбәргә, кайчагында көенечкә, күп вакытта сөенечкә дип белә иде Сөләйман, ипләп кенә, иелеп килә-килә бакчага карарды. Сандугач! Габдулланың җилгә-давылга бирешмәгән каенына кунып сайрый...

Ызаннар буйлап, ауган бәрәңге сабакларын турайта-турайта, кулына ябышкан балчык, кисәкләрен селкеп, бирегә таба Зөләйха төшеп килә иде. Сандугач аны күрде дә очып китте.

4. ЗӨЛӘЙХА

Зөләйха гөбедә май яза. Сөяннән ясалган шома, хуш исле гөбесен ике тезе арасына кыстырган да атлавычын бер җайга гына аслы-өсле йөртә, атлавыч лыпырдап аска төшеп киткәндә бер-ике тамчы сөт аның битенә килеп куна. Уң як чигәсендә ярты ясмык хәтле генә көрәнсу миңе бар аның. Битенең аклыгын, матурлыгын тагы да бизәр өчен махсус кунган миң, аңа да сөт тамчысы килеп чәчрәгән...

Төне буге ул давыл үкерүен түгел, картының борсаланып, бәргәләнәп кыйналуын тыңлап ятты. Җилне, морҗа улавын өзек-өзек ишеткәләде, тәрәзә пыяласының үзәккә үтеп зеңгелдәвенә дә исе китмәде, картының көтелмәгән хәрәкәтләрен, уфылдавын, көрсенүен тоеп, аның өчен янып төн чыкты. Сөләйманның хәлен аңлый Зөләйха, булыша гына алмый, авыр чакта иренә ярдәмгә килә алмавы аның рухын изә, кешелеген кечерәйтә иде...

Атлавыч эшкә күнеккән кулларда җитез йөри, бер төшә, бер менә, апак гөбе селкенергә дә өлгерми кала, бисмилласын әйтеп тотынгач, буыннары языла, бүтән чакта сызлаган кулбашлары, бил, терсәкләр онытыла, Зөләйха машина кебек эшли дә эшли. Гөбедә аска-өскә йөргән атлавычның тавышы тоныклана, сөт бер чаклы куера да кинәт сыеклана, борынга әче әйрән исе бөркелә, май төшә. Өйалдыннан елтыр бүксәле, озын муенлы кринкене алып кереп, әйрәнне шуңа агызгач, Зөләйха эшнең

олысына, тантаналысына тотына. Әйрәннән бушаган гөбегә сап-салкын чишмә суы тутыра, гөбене су белән чайкатып, сап-сары, хуш исле майны учлап-учлап алып йомарламнарға тәгәрәтә. Мае дүрт йомарлам булды, сыердан уңдылар, сөте куге, кайнатып суытсаң ике бармак калынлыгы каймак утыра. Гел-гел кайната гына алмыйлар, налоглары түләнәп бетмәгән, заем акчасын да май саткач илтеп бирәсе, йон тапшырмаган, күкәй, и-и дүрт имчәккә карт белән карчык кына ябышып ятмыйлар, тагын әллә кемнәр, әллә ниләр килеп тоташкан әле аңа! Алай да каймаклы сөттән өзөлми Зөләйха, бер чүлмәкне базның иң суык жирендә тота, белмәссең, берәрсе кайтып керәсе булса...

Зөләйха тына белми, энә самовары бу ата башлады, кайнарлап гөбене юып чоланга чыгарды, атлавычын корытты, ары килде, бире чапты, берзаман исенә килсә таң калды, һай аллакай дигәнең, яңа язган, иртәнге чәйгә генә тотармын дигән майны сары май итеп эретеп тә бетергән. «Менә сانتый, менә тинтәк баш, алты-биш! Ни дип эреттем мин моны?»

Аптырады, йөдәде Зөләйха, ахыр чиктә исенә килде, башына бер уй төште: «Балаларның берәрсе кайтып килүенә түгелме, ходаем!» дип үз-үзен юатты.

Шактый озак юанды Сөләйманы, сынган, таланган агачларны көйләп йөри бугай, ул югында он иләп куярга да өлгөрсә...

Зөләйха амбар ишеген киң ачып, җилпучын яктыга таба тартып, он иләргә кереште. Аз гына солы оны бар иде аның, күрше Латыпныкылар атлы эшкә йөргәндә солы да ияртеп кайта, бүтәнне дә, онны да шулардай ак майга алыштырып алган иде. Шуны арулап, иләп куярга булды. Или-или, иләгенә кулын ышкып карый, бер бөртек көрпәсе, чүп- чары ияреп калмый моның! Солы оны иләгәндә җиз иләктә учы-учы белән әрсез кылчык бөялеп кала торган иде дә, ни булган, солыныкы дип бүтән төрле он алып чыкканмы әллә бу тинтәк? Зөләйха онны иснәп-иснәп карады, учында төкерекләп изеп бакты, ихлас солы оны! Шунда гына исенә төште, узган атнада, җомга көн «берәрсе кайтып керсә, коймак изәрмен», дип онны иләп куйган иде ләбаса, онытылып китеп тагын иләккә ябышкан!..

Ул юк эш белән амбарда маташкан арада карты кайткан да лапаста нидер эшләргә җыенып йөри башлаган икән. Тәртә астына бүкән кыстырып капка баганалыгы имән кискәләрне кузгатырга азаплана бу, тырышатырыша, йә тәртәсе шуып чыга, йә бүкәнә читкә тәгәри, кузгалмый гына авыр имән баганалык.

Уң яктан кереп карады, сул яктан килде, көче бетеп Имәнкискә өстенә менеп утырды, озаклап маңгаен корытты.

Бик чыгар иде Зөләйха, атылып барып җитеп хәленнән килгәнчә

картына ярдәмләшер иде, ярамый, Сөләйманның кырку холкы ирләр эшенә тылкышырга рөхсәт итми. Бер-бер эшкә тотына икән, үзе генә булсын! Берүзе!..

Бер чакны шулай Карама куыш урманындагы аланга печәнгә менделәр. Аларның пае шунда, юлга якын гына урында иде. Чабып, әйләндереп, киптереп, күбәләп кайтканнан соң Сөләйман мөлаем генә тавыш белән карчыгына эндәште: «Сиңа әйтәм!»... Бу аның «әйдә, жыен, йөк өстендә торысың», дигән әмере иде...

Сугыш башланган, балалар таралышкан ел иде. Камыт-аркалык жыештырып шактый озак изаландылар, печәнгә барырга соңгарак та калдылар. Юртып диярлек бардылар, төяделәр. Зөләйха йөк өстендә торды, картының боек күңелен күтәрергә теләп: «Сиңа әйтәм!..» дип эндәште. Бу аның: «Мал-туарның бәхете бар икән, бигрәк затлысын әзерләгәнсең курмының, тукранбаш та сарут кына!» дигән мактау сүзе иде. Зөләйха карты астан биргән печәннең учмасын да коймаска тырышып эшләде, бастырыклагач тырма белән тарап караганнар иде, ник бер бөртөк үлән коелсын! Кузгалдылар, баралар, баралар, урман авызы ерак та түгел инде. Яңгырлар бу арада еш яумаса да, урман юлы шактый дымлы, чокырларда караеп лай ята, суы чопырдап торган тирән генә чокыр янына барып җиткәч, Сөләйман билендәге бәләкәй балтасын тотып бер уңга кереп чыкты, сулга каерылды, вак- төяк куакларны кыеп төшерде, тезгенен алып атны уңга борды. Күчәр башлары агачларга тиеп-тиеп китсә дә, җайлы гына баралар иде, инде юлга чыгабыз дигәндә, бия кинәт башын чөеп җибәрде, койрыгын яу кырындагы байрак кебек уңга-сулга җилфердәтте. Аннан кушаяклап тибенергә, сикерергә тотынды. Зөләйха «сиңа әйтәм!» дип кисәтергә дә өлгермәде, шашкан күк бия арт аякларын терәп алга ыргылды һәм алда торган Сөләйманны егып-таптап юлга чыкты. Чыкты да кинәт борылды, кендек оясыннан атылды, арт арба печәне-ние белән сулга янтайды, авып та китте.

Куелыктан үткәндә алар шөпшә оясына юлыкканнар икән, шөпшәнең дә ниндие әле, бармак-бармак эресе, явызы, бусан дип йөртелә торган ачкүзе... Бусаннар тирә-юньне тутырып выжылдап оча башлагач, Зөләйха коты чыгып, ак-караны аермыйча, битен каплап алга чапты. Ә Сөләйман, Сөләйман... Егылса да тезгенне кулыннан ычкындырмаган, берәз сөйрәлеп барган да хәзер дүрт аякланып торып маташа... Нинди кыдрач, көйрәк кеше булса да, Сөләйман мал-туарны рәнҗетми иде, атларга олы хөрмәт белән, иркәләп эндәшә торган иде... Хәзер дә күк биянең йомшак яңакларын сөеп атны тынычландырды... Зөләйхага бер генә сүзен әйтте:

– Сиңа әйтәм...

Сирэк очрый торган хэлгә юлыкканга күрә, Зөләйха картының ишарәсен аңлап житкermәде, качкан жиренәрәк кайтып, картының күзләренә карады.

– Сиңа әйтәм... Алгарак бар да көт мине, беркөн үткәндә пешкән бөрлегәннәр күргән идем, сыйлан,– диде Сөләйман.

Зөләйха инәлеп: «сиңа әйтәм!...» дип әйтеп карады, бу аның, «бер башыңа авыр булыр ла, булышыйм!» дигән үтенече иде, нәтижәсе булмады, Сөләйман, аның барлыгын күптән оныткан кебек, эшкә тотынды, бастырыкны чишеп печәнне ауган арбадан бушата башлады.

Зөләйха кайнар күз яшьләрен коя-коя, күз бәйләнгәндә, карты әйткән уйсулыктан бөрлегән эзләп карады, тапмады...

Сөләйман йөкне бушаткан, арт арбаны алгы күчәр өстенә менгереп утырткан, печәнне төягән, бастырыклаган, шактый торып, күз бәйләнгәндә генә күк бияне йомшак кына каулап урман авызына килеп житте...

Нигә булышырга рөхсәт итмәде икән? Әллә ирлегенә көч килдеме, хурландымы, арба аударуны көчсезлегә дип санадымы, Зөләйха белми дә калды, сорарга базмады...

Зөләйханың мең сынаганы, йөз ялгышканы булды, яши-яши ул бер иманны ныгытты: «Тиешле-тиешсез чакта кул арасына кермәскә!», «Вакытсыз чакта аяк арасында уралмаска!», «Артыгын белмәскә», «түзем һәм чыдам булырга». Шушы кагыйдәләргә тугрылык сакланганда гына Сөләйман кебек ир белән яшәп була. Ә Сөләйман... Мөхәммәткә ачылып китеп бер мәлне: «Минем Зөләйхам кебек йөз хатын белән яшәп була!» дип ычкындырган иде, соңыннан үкенде: хатын-кызны тәнненән жаны чыкканда гына мактарга ярый...

Капка баганалык имәннәрне кузгатырга чыгам дип юкка гына очына Зөләйха, егәрә ташып тормый, яше дә житәрлек, бер кулы да гарип. Анысы болай булды...

Егерме бернең ачлыгын Югары авыллар авыр кичерделәр, ачлыктан интекмәгән гаилә калмагандыр. Ярый, Зөләйхаларның сыерлары бар иде, ул мал акыллы, сөтлөч һәм юаш иде. Бер чакта да көтү каршысына чыкмадылар, кола сыер, имчәкләрен як-якка горур чайкап, мөгри-мөгри кайтып житәр иде, жил капканы сыңар мөгезен чайкап ача, болдыр баскычы каршысына килеп Зөләйханы дәшеп чыгара иде. Савуы да рәхәт иде аны! Имчәкләренә тотынуга кулны тиңсез рәхәтлек биләп ала торган иде. Шул кола сыер коткарып калды аларны...

Әле Габдуллага яшь тә тулмаган, көзгә кергән мәл, иртән ипи пешерделәр дә өйдә эссе дип йокларга чоланга чыктылар, бишекне дә шунда чыгардылар. Бала астын карарга дип уянган Зөләйха, шылт иткән ят

тавыш ишетеп, Сөләйманына дәште: «Сиңа әйтәм...» Тавыш саңгырау гына тагын кабатланды, икесе дә торып утырдылар, өйалды астында кемдер бар иде. Мал йөрер чак түгел, этләре юк, таң яралып килә, чоланның бала учы хәтле генә карындык тәрәзәсеннән саран гына яктылык агыла, тавыш тагын кабатланды. Агач караватыннан Сөләйман идәнгә сикерде, аның күлмәк жиңенә Зөләйха килеп ябышты. Сөләйман ап-ак күлмәк-ыштаннан, яланаяк, тын тартырга да тыелып, чолан ишеген ачты, ишек катыңдагы биек эскәмиядән ялтыр йөзле, үткен юныш балтасын алды.

Чолан турында, аста, аларның нәни генә базлары бар, ашыкканда, көзләр салкынга борылганда алар, «гел-гел менеп йөрү була», дип кар базына төшеп тормыйлар, нәрсә-караны, катык-сөтне өйалды асты куышына гына төшерәләр. Сөләйман өйалды келәсен балта очы белән күтәрде, аллы-артлы икәүләшеп ишегалдына төштеләр. Карасалар, ике шәүлә өйалды асты тактасын каерып ташлаганнар да тишектән нидер чыгарырга маташалар. Каракларның тышкы яктагысы, ишек шыгырдаганны ишетеп, читән аша урамга элдерде, икенчесе куш куллап чүлмәк тотып такта арасыннан кысылып килеп чыкты... Сөләйманның балтасы ялтырады, чүлмәк жиргә төшеп көлгә әйләнде, татлы ис бөркеп жиргә катык акты. «Кичтән генә оетып төшергән идем!» дип уйлады Зөләйха. Угрының баш очында балта ялтырады. «Кулыңны чабып өзәм!» – дип кычкырды Сөләйман, нык кычкырды. «Чапма! – дип иңрәде Зөләйха, беренче тапкыр иренә каршы төшеп. – Чаба күрмә!» Шулай диде Зөләйха һәм үз куллары белән каракның дерелдәп торган кулларын каплады. Арага кысылган карчыгына ачуы чыгып, ярсуы кабарган Сөләйманның балтасы һавада бер сызгырып алды да Зөләйханың сул беләгенә барып керде. Сөяккә кадәр төште, чәчрәп кан чыкты, катыкка буялган угрының битенә, яңакларына ал яулык төште, «аһ!» дип ыңгырашты Зөләйха... Сөләйманның шикәрдәй ак күлмәк-ыштаны да канга манчылды. Ул арада Зөләйха уң кулы белән яулыгын йолкып алып ярасын кат-кат урады...

Сөләйман исенә килеп лапас почмакларыннан үрмәкүч пәрәвезе алып килде, ярага агач череге сибеп кат-кат бәйләделәр...

Бәдри Камалы ничек, кай арада чыгып ычкынгандыр, Зөләйха белән Сөләйман искәрми дә калдылар. Ул арада Габдулла тавыш бирде, чоланга керделәр...

Канның һаман саркып торуына борчылып Сөләйман Зөләйхасын иртәнге чәйдән соң Зәй больницасына алып китте. Зәйдә врач булып бик абруйлы, бик һәйбәт, татарча татарлардан да оста сөйләшә торган, заманында Польшадан сөрелгән Сигизмунд Вжесневский эшли иде. Сугыш алдыннан каядыр алып киттеләр дә башын югалттылар бахырның. Лида

Һәм Валя исемле кызлары гына калды...

Зөләйханы шул карады, ярасын нечкәләп эшкәртте, бәйләде. «Абыстай, ни булды?» – дип сорады. Зөләйха коелып төштө, «сиңа әйтәм!..» дип яшьле күзләрен тутырып Сөләйманга карады. Бу аның: «Төшендер, зинһар, ир кеше бит син! Аңлат духтырга, ничек итеп мин чит ир-ат каршысында авыз ачарга кыйыйм?» дигән аңлатмасы иде. Сөләйман да аңлатып тормады, дәрәсән сөйләргә базмады, ялган сөйләсе килмәде. Дәрәсән әйтсә, Бәдри Камалын өтөрмәнгә тыгулары бар иде... Поляк революционеры Сигизмунд Вжесневский акыллы кеше иде, ул күпләрне сүзсез дә аңлый, сүзсез дә кайгы-хәсрәтләрне, бәхетсезлекләрне аңлый ала иде...

Бичара Камал! Байгыш. Кушаматлары ук «Кытлык», «Кытлык Бәдри» иде аларның, ашарына беткәч кая барсын, кичә Зөләйханың катык оетканын да, өйалды астына төшереп утыртканын да күреп торгандыр инде...

Шунда Зөләйха кулына Вжесневскийның име килде, кулы төзәлде, жөйләнәп торган эз генә калды...

Эш тотканда әллә ниләр уйламыйсың, әмма эз генә тик торганда да башның тамырларын уйларның төрлесе били, нәни генә вакыйгалар да, яңача мәгънә алып, күз алдыннан тезеләп үтәләр. Олыгайды Зөләйха, таушалды, көянтә-чиләк белән су алып кайтса, күз аллары караңгылана, башы әйләнә...

Имән кискәләрне кузгатырга тотынган картына булышырлык хәле дә, дәрт-дәрманы да юк... Карты да йомшаган, бирешкән, тагын тәртәгә тотына, юк, имән баганалыклар кыймшанып та карамыйлар...

Шунда, шул мизгелдә аның күңеленә яңа уй, яман уй, әшәке уй килеп кунды: «Әгәр мин картымнан алда үлеп китсәм!» дип уйлады ул. Сискәнәп китте. Көтелмәгән әрсез уй аның буынын алды, ул, татар карчыгы, карты имән баганалар белән бергә-бергә көрәшәп ятканда сәкегә барып ятты...

Үлеп китсәм?.. Ул бичара нишләп, кая барыр, кем кулында калыр? Кем кулыннан үтәр? Соңгы сулышында каны качкан иреннәренә, карчыгына бары тик ягымлы сүзләр генә багышлаган иреннәренә кодрәтле, серле Йомры таш яныннан, жирнең үзәгеннән тибеп чыккан чишмә суын каз канатына манчып кем тидерер? Әйе, хәле барында өс-башын карар, мунчасын ягар, аш-суга да кулы килешер, тамагы ач булмас, мәгәр жаны ничек түзәр? Пар сандугач булып, гомер буге бер жайга сайрашкан жаннар кап урталай бүленгәч, ул ничек яшәр? Олы су буйларына юкка гына төшөп йөрими ул? Кодрәтле Йомры таш ягасына уйнап кына барып баш орамы?

Басма уртасына кереп су агымын тик-тәскә генә күзәтәме? Оланы турында уйлый ул, төпчеге, Габдулласы хакында уйлай. Йосыфжан бу дөньяда юк, ул мәңгелеккә күчкән, урыны жәннәттә булсын, авыр туфрагын жиңел ит, яраббиде. Тәмуғ газәпләре белән интектермә... Габдулладан ул картлык бәхетә көтә иде, ул яшәсә, бик озак еллар көчәндә яшәр кебек тоела иде. Төпчеге – Сөләйманның якты өметә, киләчәгә, тормышының моңлы матурлыгы, горур мәғһәнәсе иде. «Ходайның күзә якты булсын, шулай икән, безне ташламас!» дия иде ул кайчакларда.

«Сиңа әйтәм, Габдуллабыз исән-имин кайтып өйләнсә... Балаларны да күбрәк алып кайтсалар...» дип өзмәс хыяллана иде Сөләйман. Мондый чакларда да Зөләйха картына: «Сиңа әйтәм!..» дип кенә әйтә ала иде. Шушы ике гап-гади сүздә Зөләйханың бөөкләгә, инануы, иманы, өметә, фәлсәфәсә, жаны сыеп бетә торган иде. Шуны сүзләр ярдәмендә алар тулысынча аңлаша алалар иде.

Ике сүз!

Бер-берсә өчән яратылган жаннарны тоташтырырга житмиме әллә?

«Сиңа әйтәм!» Габдулланың киләчәгә дә, алар капкасын ачып керәчәк киләненең киләчәгә дә, аннан туачак таза, сәламәт балалар да сыйды шушы ике сүзгә, якты өметләренә алыштырган кара сагышлар да шуңа сыеп бетте... Киләннең, әлбәттә, Зәйтүнә буласына һичбер шик-шөбһә тотмый иде алар. Габдулла белән Зәйтүнә кушылсалар, картлар киләчәккә карап әжәл, үлем хакында түгел, балалар, бәбиләр, үлемсезлек турында гына уйларлар иде.

Шулай итеп, Зөләйханың күңеленә үлем сүзә дә үтеп керде... Әйе, көннәрдән бер көнне тәңредән әмер житеп, Зөләйха жаныннан аерылса?!. Бүгеннән аның газиз карты терәксез калачак, көндәз кояшы, төнлә ае сүнәчәк. Шундый хәлгә житкереп ничек аны ташлап китәргә? Чамадан тыш шәфкатьсезлек, рәхимсезлек була түгелме бу? Иренә иң олы хыянәт, иң кара явызлык кыла түгелме Зөләйха? «Яраббиде, Тәңрем-Аллам!» дип ыңгырашып ялварды буй-буй тышлы мөндәргә башын куеп чалкан яткан хәлсез Зөләйха.

«Берүк тигез гомер бир, яраббиде, күчәргәндә беребезне беребездән, зинһар, калдырма, Газраилгә ныгытып әйт, икебезне дә чакырсын, югалган улыбыз Габдулла рухы белән сорыйм синнән, картымны әжәлемнән соң ятим итеп Йөртмә! Яраббиде!»

Шундый уйлар рәхсәтсез-нисез күңелен яулап алгач, Зөләйха әжәлдән курка, сагая башлады. Беркөн күкләр күкрәтеп, яшен камчылары белән болытларны дерелдәтеп-өөрләп кара-кучкыл жыллар исәргә тотынгач, толыпка төренеп чоланга кереп утырды. Тиргә батса да чыдады, яшеннең

күзе юк, тэрэзэ аша кереп бэрэп тэ егар! Моржа тишеген тутырып килеп керүе дә бер ул хэерсезнең! Аны да иске мендэр белән томалады Зөләйха. Чишмәгә суга төшсә, басма аша адымнарын үлчәп атлап кына чыкты, су алганда иелеп агачка ябышты, суык су йотмады, чабынырга яратса да, ләүкәгә менмәде, үткер мөгезле үгез, кәжә тәкәләре белән кара-каршы килгәндә аларга юл сапты. Ата казларга, усал этләргә, ата күркәләргә елмаеп сәлам биреп үттө.

Яшәргә кирәк аңа, яшәргә! Бары тик шул гына. Сөләйманын яшәтер өчен яшәргә, үз көчендә булырга кирәк. Аның күңеле боекмасын өчен яшәргә кирәк. Аның суык оялап маташкан күкрәгенә эз-мәз жылылык китерер өчен яшәргә...

Үзе турында берни уйламады Зөләйха, уйларга теләмәде дә. Тормышыннан канәгать иде карчык, яшәлгәнчә яшәлгән, ул хәзер карты һәм Габдулласы хақында гына уйлый ала иде. Элек Габдулланы исән дип исәпләгәндә ул аларның икесен аерып уйлый ала иде, хәзер ата белән ул бергә кушылып, бер жанга әйләнделәр. Кайда Сөләйман бетеп, Габдулланың кайда башлануын Зөләйха хәзер аера да алмый иде. Аталы-уллы бер алар хәзер, бер якты кояш булып күңелгә иңәләр, кара хәсрәт булып бәгырьне телгәлиләр... Әгәр Зөләйханы сугышка жибәргән булсалар, ул анда Габдулланы саклап алып калыр иде, явыз әжәлгә бирмәс иде ул аны, әмма Габдулланы бик еракка жибәрделәр шул, моннан күренми торган салкын офыклар артына, ялварып, илереп кычкырсаң да ишетә торган түгел, бер йотым суга тилмереп ятса да, барып житә алмассың. Габдулласын саклап кала алмады, шөкер, Сөләйманын явыз үлемгә бирмәс, аның хақына үзе дә Газраилга бирешмәс... И агай, ничәмә-ничә еллар жан кыя-кыя Газраил да арып беткәндер инде... Илләр өстендә ак канатларын жилфердәтеп Жәбраил гына йөри торгандыр. Үлмәс Зөләйха, йөрәге кап урталай ярылса да, картына сиздермәс... Кулына үткер балта кереп, каны чәчрәп чыкса да, ул аны беркемгә дә сиздермәде. Егерме беренче ел байтак артта калгач, утызынчы ел башында Бәдри Камалы аның каршысына тезләнеп елады. «Рәхмәт, Зөләйха түти! Коткардың мине, биш балам ач утыра иде бит, биш жан!»

Юк, судка биреп тилмертмәгән өчен генә түгел, Зөләйханың мәрхәмәте өчен дә укыды рәхмәтне Кытлык Бәдри улы Камал. Биш кеше дигәндә уй бер, биш жан дигәндә бөтенләй бүтән нәрсәләрне күз алдыңа китерәсең. Больницадан кайткан көнне үк, яралы кулын муенына асып («утын ярганда очлы йомычка чыртлап кисеп керде»), ындыр артлатып кына ул Кытлыкларга китте, сау кулы белән бер чүлмәк сөт кыскан иде. Аннан соң да йомарламы белән ак май, кадагы-кадагы белән тары оны, катык-әйрән

илткәләп торды, кулыннан килгәнчә ярдәмләште, булышып яшәде. Бу хакта әллә белде Сөләйман, әллә юк, ачлык елда хәбәрләр кыңгыраулы, белеп тә йөргәндер, мәгәр төсен чыгармады, әрләп авыз да ачмады...

Ничек сакламыйсың шундый асыл затны? Андый олпат ил агасын кайгы жиленә утырып килгән Әжәлгә ничек тапшырасың? Үзең үлеп китеп, өметсезләр, толлар арасында аны ничек калдырасың?

Юк-юк, ходай, күкләр, тарлавыкта боегып утырган Йомры таш, адәмнәрнең гомер бизәге Изге чишмә шаһит булсын, Зөләйха картын чит кулларда калдырмас, карар, саклар, әмәлен табар – яшәтер. Менә хәзер торыр да атылып янына чыгар, икәүләп тотынсалар, имән кискәләрне дә чөеп кенә ыргытырлар, менә чак кына хәле кайтсын да чигәләрдә чүкеп торган чүкечләр ялга туктасын, менә хәзер...

Жиңнәрен терсәккә кадәр сызганып, озын күлмәк итәген ыштан бөрмәсенә кыстырып, картына булышырга дип лапаска барып керсә, Сөләйманы анда юк, ул жимерек капка баганасы чокырына карап тора, урам яктан аңа каршы Мөхәммәт килеп баскан... Кайчан бастырып килеп житкән, диген. Капка ауганны ишеткәндер дә, мөгаен, булышырга килгәндер дип яхшыга юрады Зөләйха, амбарга кергән булып ишегалдын аркылыга кисеп үтте, бөрмәгә кыстырган күлмәкне жәһәт кенә төшереп жибәрде. Алай да эченә пошаман йөгерде: капка жимерелгәндә генә килмәсә ярамаганмы бу бәндәгә?! Һәм ул бәбкәсен саклаган тәжрибәле ана каз шикелле жылкенеп капка төбенә барып басты. Юк, бу юлы ул Мөхәммәткә ирек бирмәс, очып кунып булса да картының кәефен саклар, рухын сындыртмас. Кордашлар әл-хәл сорашкач капкадан берәз читкәрәк, эскәмиягә утырышканнар иде. Зөләйха сүз дилбегәсен үзе каерып тотты:

— Кунак бар икән. Исән-сау гына йөрисеңме, Мөхәммәт? – диде.

— Жир жимертеп, – диде кунак.

— Син жимерткәнгә ауды микәнни безнең капка?

Мөхәммәт яшьләрчә тавыш белән көлеп алды.

— Төпчегеңнең бәбие үсәме? – диде Зөләйха әдәп өчен генә.

— Тиресен текмәгән, үсми нишләсен? – Мөхәммәтнең ерык авызы жыела белмәде. – Жылак түлке, көянтәләнә-көянтәләнә жылый.

— Ай, аллам, нигә икән? – диде Зөләйха ихлас көяләнеп.

— Белгән юк инде, аптыраган. – Мөхәммәтнең горгылдык тавышына да хафа, шөбһә керде. – Теле булса әйтер иде дә... Тере малай үзе, чүпрәкләрен замат арасында тибеп тарата.

— Жылак бала әнкәсенә читен инде, – диде Зөләйха, чын күңеленнән Зәйтүнәне жәлләп.

— Сиңа әйтәм!..

Зөләйха картының ярым кырыс әмереннән соң да сүзсез-эшсез китеп баруны яхшысынмады, ачык капкадан урамга чыгарга жыенган тавыкларга дәшә-дәшә, лапаска кереп китте.

— Ти-ти-ти!

— Йомыш кисәге дә бар иде, Сөләйман кордаш, әйтим микән, юк микән дип утырам.

Мөхәммәт кыяр-кыймасрак шундый сүз башлады...

— Сезнекеләр йомышсыз йөрмәс,– дип жайлы гына чеметтерде Сөләйман.

— Йомыш бар анысы... Күрәм, синең капка да нужарган икән, баганалары бөтенләй чергән... Без бит төпчек малайны башка чыгарырга ниятлибез. Баласы үсә, малае, пүч, жылак булса да үсә! Жамал карчыкны беләсең, йорт-жире ару гына, үзе тол, ире сугыштан кайтмады, ерак булса да, безгә кодача тиешле кеше, моңарчы бер-беребезне какмадык, шул Жамал кодачаның йортын Кәримжанга килешендек.

— Жамал кая бара?

— Бибигайшә белән өйдәш булмакчылар. Ике тол, ике карчык.

— Гайшәнең кызы, кияве бар.

— Калага сеңгән ич алар! Калач ашап кына яталар. Ә монда икесе тиң алабутага калган. Өз-мәз онын да бирербез, мал суйганда да буш итмәбез.

— Ала-ай, – дип сузды хужа, сызланып кына.

Мөхәммәтнең төк тулы борын тишекләре киңәйде:

— Шуннан искә төште... – диде ул жанланып.

— Ачыграк әйт, бутама башны.

— Хан заманыннан бирле капка баганалары ята ич синдә.

— Ятса?

— Барыбер муртаеп яталар. Биш багана. Сиңа жил капкаңны элөп куярга ике багана житөп ашкан. Бишөсен дә сорармын дип менгән идем, күрәм, казалангансың. Минем малайлар жыйнаулашып менөп икөсен замат арасында сиңа көйлөп бирер. Калган өч баганаңны миңа сатасың. Хәзер имән багана табу бик читен икән. Башыңа төшмичә белмисөң. Малайлар лесничествуға барып кайттылар, районга кагылганнар, юк, имәннәрне кисөп, буй-буй турап Донбасска жибәрергә дигән фәрман бар, дигәннәр. Безгә тиз генә чират тимәс! Ә Жамалның капкасы, ташкүлчим... Яшь кияү, яшь хужа керергә оялырлык. Капка бит ул – йортның, хужаның йөзе...

Сөләйман эндәшмәде, агарынды, калак сөякләре өстенә ут йөгөрдө, ут муенга кадәр кызып мендә дә аска төшөп китте.

Ул ак киез эшләпәсен колагы күмөлгәнчө батырып кидө, тонык, әмма шактый нык тавыш белән:

- Мине күмәртә булдыгыз алайса? – дип сорады.
- Нишләп алай дим? – Мөхәммәт аптырап китте. – Муртаеп яталар диюем... Беләм ич, заем акчаң да түләнәп бетмәгән...
- Күпме бирергә чамагыз бар? – дип сорады хужа мыскыллап.
- Хакын үзең әйтерсең, – диде Мөхәммәт сүрән генә.
- Бай булсаң да, як-ягыңда терәкләрең ишле булса да, мин куйган бәһане түләрлек чамаң юк синең, кордаш. Күмәргә булдыгыз алайса? Бала-чагасыз яши, үзенең дә көне санаулы калды дип беләсез. Үзегез генә уйлаштыгызмы, әллә Жамал карчык белән дә киңәштегезме? Икенче тапкыр баш очымда кара козгын булып каркылдыйсың! Габдулла кайтмас дип беләсеңме? Капка – хужаның йөзе дисең дә, минем чыраемны, йөземне умырып алмакчы буласың инде...

Мөхәммәт ник килгәнәнә үкенеп, жирән сакал каймалаган калын итләч иреннәрен бөрештереп, каргапмы, яманлапмы Чуал күпере өстенә барып менде, аста малайлар балык сөзәләр икән, алар: «Майма, майма!» дип шатланып кычкырып жибәргәч, култыксасыз күпер читеннән чүт кенә суга очып төшмәде.

Аның киткәнән көтеп кар базы тиресендә уралган Зөләйха йомшак кына итеп:

– Сиңа әйтәм!.. – дип эндәшеп карады да тынды...

Сөләйманы ак киез эшләпәсе астыннан күренми дә иде аның...

Капка...

Күпме еллар ачылып-ябылып, ничәмә-ничә еллар кешеләрне, мал-туарны үткәреп, ихатаның тынычлыгын саклаган тугры капка хәзер хәле бетеп коймага сөялеп ял итә.

Капка... Сөләйман бу капкага ничә орынгандыр, әмма бүген генә уйлады: ул әнкәсенең карынында чагында капка нинди булды икән? Тугыз ай дәвамында аны әнкәсе алып чыгып, алып кайтып йөргән, һәм бер көн килер, ул шушы капкадан чыгар гына. Алып чыгарлар аны! Зөләйхасы да соңгы кат, иң соңгы мәртәбә шушы капка аша узар. Икәүләшеп, бер-бер артлы шушы капка аша еракка, томанлы һәм серле мәңгелеккә, караңгы һәм шомлы ләхеткә чыгып китәрләр. Капка шыгырдап озатып калыр, сабуллашыр, алардан соң бу йортка, ындыр бакчасындагы чыршы-наратлар янына керүче, аларны сагынып яшь коючы гына булмас. Капка. Күрер-күзгә гап-гади корылма. Мөхәммәт тә шулай уйлап килгәндер. Аның капкасыннан үтеп-сүтеп йөрүчеләр өзелмәс! Озакламый Зәйтүнәнең улы да чап-чап атлап керер...

Сөләйманның әнкәсе, әжәл чире килеп житкәч, күзен шушы капкадан алмады. Бер иртәдә, ярты чынаяк чәй эчкәч, чынаягын каплады, озак итеп

амин тотты; кинэт: «Өч көннән мин үләм, улым, капканы ачыбрак тотыгыз, мин аның килгәнән күрергә телім!» – диде. Өч көн якты күздә, кат-кат өөлгән мендәргә арык гәүдәсен терәп ятып, капкадан күзен алмады, ышанмасалар да, аның ихтыярын үтәп капканы гел ачык тоттылар. Өченче көнне, өйләдән соң, кояшлы яңгыр явып торганда, урамга тары өйрәсе исе таралганда, ул өй арасында уралган Сөләйманга дәште: «Килде, улым, мин аны күрәм»,– диде. Сөләйман да тәрәзгә ташланды, ишегалдында беркем дә юк, кыеклап кына кояшлы яңгыр сибәли, жыл дә юк, ә ачык капка нигәдер бер яктан икенче якка тирбәлә иде. Борылып караганда әнкәсе башын мендәргә ташлаган, куллары озынайган, Сөләйман куркып күзәтеп торганда әнкәсенең тәне буйлап бер дулкын йөгереп үтте дә тынды...

Каян белгән ул үзенең үләр сәгатен?

Капкадан кемнең керүен көтеп торган?

Кем кергән?

Тагын шунысы сәер иде: әнкәсенең гәүдәсе суынмады, жып-жылы килеш калды. Кул-аяк буыннары тартышып катмады. Кабер казучыларга: «Ашыкмагыз!» дип, барып әйттеләр. Мәрхүмәнең ирененә көзгә тидереп карадылар – тыны юк иде, күз кабаклары өстенә борчак куйдылар, кер-фeklәре селкенмәде. Зиратка: «Казысыннар!» дигән хәбәр китте. Мәрхүмәнең жылы, йомшак тәннен кәфенгә төргән карчыклар курка-курка бер-берсенә караштылар.

Шул көннән Сөләйман капкага бүтәнчәрәк карый башлады, үзгә итеп, сәерләнеп, янына якынлашса, колагын куеп тыңлап торды: юкмы аңа да бер-бер хәбәр, юкмы шунда берәр ым?..

Ауган капка үзе бер ым, ишарә түгелме икән? Кемнең соңы хагында хәбәр итте соң ауган капка?..

«Синең әнкәң изге жаннардан иде, мөгаен, жан кыярга килгән кара канатлы фәрештәләрне иярткән Газреилне күрә алгандыр», дип аңлатты ул чакта йөз яшәгән күрше Латыип абзый...

Ничә тапкыр капка баганаларын, такталарын алыштырдылар, тимер биге шул килеш калды, берсеннән икенчесенә күчә-күчә бүгенгәчә килеп житте. Дөнъя ага, нидер үзгәрә, нидер алмашына, нәрсәдер яши, кулдан-кулга, буыннан-буынга күчә... Сөләйман да китәр, ризыгы киселгән көннәренең берсендә кемдер аның артыннан жыл капканы ябачак? Кем?!

5. ЗӘЙТҮНӘ

Кәримжан – Мөхәммәтнең төпчек улы, Зәйтүнә, табигый рәвештә – кече килең. Мөхәммәт йортында кануннар каты, искечә. Төпчек Кәримжан ишле гаиләдә, абыйларыннан соң гына сүзгә катнаша ала. Зәйтүнәгә әле сүз хокукы бирелмәгән. Амбар ачкычы, чоландагы зур агач сандык Сафура

кулында. Акчаны, тозны, онны ул саклап тота, токмачлык он аерым күзәтү астында саклана, азык-төлеккә аннан башка кул ягарга ярамый. Йортта кемнәр яшәгәннән, ничек көн күргәннән белеп төште Зәйтүнә, шуңа күрә эш күплеккә дә, катылыкка да зарланмады. Алай да Кәримжанның артык юашлыгы, абыйлары әйткәнгә һәрчак «ләббәйкә!» дип эзер торы аның буйсынырга өйрәнмәгән жанын әрнетә иде. Ярый, әтисе алдында төпчек бала булып калсын да ди, нигә абыйларына шул тиклем баш бирә? Сугышта командир булган, чины белән абыйларыннан өстен, лейтенант! Азмы-күпме укымышы бар, ә сөйләшә башласалар, абыйларыннан узып ник бер сүз ычкындырсын! Тегеләр шара-бара, гел жүләр сүз куәтләп утырсалар да, «әйе, шулай» дип пичәт сугып ияк кага.

Кәримжанны бригадир итеп билгеләделәр, иртән иң беренче булып ул уяна, идарәгә китә, аннан өй борынча йөрәп эшкә әйтә, йөгәрәп өйгә кайта, аягүрә генә капкалый, бәрәңгене ике урты белән генә сыта, яңаклары бүлтәеп-бүлтәеп чыга. Яңагы бүлтәя башласа, Зәйтүнәнең кычкырып көләсе килә, тик ярамый, бу йортта ирнең хагы нык хаклана...

Ул Кәримжанны яратып чыкмады, Мәхәммәтләрдән яучы килгәч, кире борырга теләп авызын ачарга да өлгермәде, әнисе уртага төште, сүз әйтергә ирек бирмәде, ятимә карчык, япа-ялгызы утын ташып, печән эзерләп, бакча казып, бәрәңге тәпкеләп елның елына жык күргән кеше, яучы алдында ук кызын пешекләргә ябышты. «Син кияүгә чыксаң, – диде ул ярып-тузынып, – бу чиләнүләрдән әз булса да баш котылыр иде. Сугыштан соң ирләрнең бәясен белмисеңме әллә син, күрмисеңме, шундый-шундый йорттан сине олылап сорыйлар икән, кар өстеннән ялан аяк чабарсың! Ашлы-сулы йортка хәзерге заманда һәркем кызын жырлый- жырлай бирер!»

Сүз дә юк, Мәхәммәтләр токумы Югары авылда иң абруйлы, атлы-тунлы йорт, ир-ат саныннан да аларга тиндәш нигез юк, Кәримжан – таза егет, егәрле, бөтен жире төзек. (Дөрәс, кайткан мәлдә, сугыш кызулыгы чыгып бетмәгәндә тол хатыннар белән әз-мәз чирттерә икән, Түбән очның уймак авыз Зөлхижжәнең каймагына төшкән икән, дигән имеш-мимешләр кое тирәсендә хәтәр йөрдә, гомерләре бие туры яшәгән Зәйтүнә дә, әнкәсе дә бу гайбәткә ышанмадылар.)

Сүзен кире кайтарып, әнкәсенең өметен кисү яхшы түгел иде. Чыннан да, кемне көтә тагын Зәйтүнә?! Ничә кешене бусагадан борып чыгарды, кичке уеннарга чыкмады, аулак өйләргә бармады, каз өмәләреннән баш тартты, аның киләсен белгән мут егетләр, өмә ашы өлгергәнче, кызлар каз йолыкканда ук килеп кергәлиләр иде. Габдулланы көтәме? Көтмәде түгел, көттә. Жыламады, сыктанмады, зарланмады, күңелен ятларга ачмады, уен-моңын уртаклашмады, йомылып эчтән генә үзе янды. Ялгыз кичергән са-

гыш тирәнрәк тә, кадерлерәк тә була, ялгыз яна алганнар үз кадерләрен ныграк беләләр, ялгыз кичергән хәсрәт таралмый, ул ансат кына онытылмый. Жңү көненнән соң ничә тапкыр клубтан ялынып килделәр, «бер булса да чык инде сәхнәгә, бер генә жыру жырла», дип ялындылар. Бармады Зәйтүнә, тантаналарга катышмады, жырласа аулакта, еракта, Аклан чирәмендә әнис жыйганда, кышкы бәсле урманда иңе белән көмеш карлар коя-коя тар юллардан бәләкәй чанада утын алып кайтканда, Чишмә Анасы белән серләшеп бер башы Йомры ташка таянып торганда, үзе һәм изгеләр ишәтерлек итеп кенә жырлады. Аерата сагышлы мизгелләрдә кеше бары тик үзе өчен генә жырлый ала, ул моң белән ялгыз калырга тели, моңны канат итеп, бу тирәләрне мәңгегә калдырып, билгесезлеккә, үзе белмәгән якларга китәргә талпына. Әйе, сугыш елларында Габдулласын өзәлөп һәм өметләнөп көткәндә ул концертларга катнашкалый иде, ара-тирә Югары авыллар спектакльләр дә куйдылар, «Галиябану»ны да уйнадылар. Тик бу юлы Зәйтүнә Галиябану түгел иде инде, аны күрше авыл мәктәбендә унынчыда укып йөргән Гөлйөземгә бирделәр. (Илаһым, чабак күзле генә кыз иде, былтыр ул да кияүгә чыкты!) Ә Зәйтүнә Хәлил булып уйнады. Клуб ачылган мәлләрдә хатын-кыз ролен уйнарга кеше таппаганнар, ирләр кыз булып та, әби-сәбине дә уйнаган, хәзер заманалар үзгәрдә, егет роленә кеше юк, көтмәгәндә Зәйтүнә Хәлил булды да куйды. Габдулласына охшатып уйнарга тырышты Зәйтүнә, ул булып жырлады. «И-и, егет киеме сиңа шундый килешә, – диделәр авыл тутырук кызлар, – безнең дә күз рәхәтләнсән, бер-ике көн бу киёмнәрөңне салмыйча йөр!»

Сугыш беткән елны Зәйтүнә сәхнә белән арасын өздә, кырт кисте...

Кәримжан белән сабыр тынлыкта яши башладылар. Кыю, чая, тапкыр телле Зәйтүнә иренәң тугры күләгәсә булып Мөхәммәтләрнең дәү-зур, алты почмаклы йортында әкрөн генә яшәп ята. Бәбигә узгач ул тагын да сүзсөзләндә.

– Зәйтүнә, миңа бер сүзең дә юкмыни синөң? – дип хаклы борчылды Кәримжан. – Күз күтәрөп караганың да юк.

Сүз кайтармый Зәйтүнә, сыөк тут төшкән озынча яңакларына сирпелөп кызыллык йөгөрә дә йөзө тагын сүрәнләнә. Әле сөйләшөп тә кеше жанын аңлау кыөн, инде газиз хатының тел яшерә икән, аның жанын кемнәр жылытканын, кемнәр суытканын ир кайдан анык белә алсын? Аптырады Кәримжан. Үзө гомергә гап-гади булды, тормыш агышын гел бер жайга дип аңлады, хатын-кыз әнкәсә Сафура кебек булырга тиеш дип уйлады, шулай яшәргә әзерләндә. Зәйтүнәсә аңа хөзмәт итсөн, туры булсын, яратсын... Хатыш алып, аның белән чөкөрдәшөп гомер итмәгәч, ни кызыгы бар? Бала-чага үстерәсә иде, йорт-нигөзне ныгытасы иде, туганнар белән

тыгызрак аралашасы, кунактан-кунакка йөрешәсе иде! Яратып, әмма эченнән нык ук кыенсынып өйләнде ул Зәйтүнәгә! Сугышта да шактый дәрәжәле егеткә авылның йөзек кашы кебек кызына өйләнү зур мәртәбә иде. Өйләнеп ай тордылармы икән, күңелдәге кыенсыну шиккә әйләнде, йөрәгенә шом керде, ул теләп алган, өметләнгән Зәйтүнә юк иде егетнең янында. Шул сәбәпле Кәримжан тиз үк башка чыгу хакында сүз кузгатты. Борынгыдан калган гадәт буенча төпчек бала – нәсел һәм нигез сакчысы, баш балалар үз ыруларын төзеп жибәрсәләр, төпчек ул ыруның турыдан-туры законлы дәвамчысы. Башка чыксалар, абыйлары дәртсенергә тиеш иде, әмма телгә кыюланып китеп (беренче мәртәбә!) Кәримжан эти-әнисен дә, абыйларын да ризалаштырды. Жңңгиләр дә карышмады... «Без башка чыксақ, көйлерәк булмасмы?» – диде Кәримжан. Зәйтүнәгә бу хәбәрне сөенеп житкерде.

– Бөтенесе ризалар, үзебезчә яшәрбез. Үз казаныңны асып, үз төтенәңне чыгару, үз капкаңны ачып-ябып йөрү минем сугыш елларындагы хыялым иде. Дөньясын шаккаттырып яшик әле, Зәйтүнә!

Әллә Зәйтүнә дә шашып сөенер дип көтсә дә, хатыны ул кадәрле ачылып китмәде. Ник икәннән Зәйтүнә башта аңлап та бетермәде...

Вакыты житеп кенә бәби туды, нәни Хәлил. Чормадан каз оясы итеп үргән бишекне алып төштеләр. Бишек төбенә чиста-пөхтә сырма оялады, сырма өстенә Хәлил кунаклады. Аның баласы, аларның улы... Шул көннән аларның мөнәсәбәте сизелерлек үзгәрде, ачыкланды. Ул иренә – улының әтисенә икенче күз белән, юк, мәхәббәт белән түгел, һич, бары тик олы хөрмәт белән карады. Кырдан кайтуына жылы сулы жиз тас тотып каршысына чыкты, ихластан аякларын юды, иңеннән ап-ак сөлге алып иренең арган аякларын корытты, Мунчага да бергә йөри башладылар. Ул анда Кәримжанның аяк тырнакларын кисте, бөтен барлыгы, бөтен хәрәкәте белән ярарга тырышты. Бер генә урында аларның мөнәсәбәте үзгәрмәде – ятакта. Ире янында, улының әтисе янына ятса да, Зәйтүнәнең тәне чит кеше тәнәнә тиеп киткән кебек туңып-куырылып ала иде. Кәримжан дәртләнеп хатынын кайнар кочагына алырга сузылганда да ул, сиздермәскә тырышып, карават читенә тартылды. Сүзсез көрәш белән, читенсенеп, оялып, куырылып-жыерылып иренең куенына керде, үптермәде, үзе дә үпмәде, тәне тартыша иде яшь хатынның, тәне, хатынлык билгеләре ирен кабул итә алмый иде. Бәби тугач та шул рәвешле калды. Кәримжан хатынына үпкәләргә курка да иде, алай да «үз хатыныңны теләгәнчә коча да алма инде!» дип зарлангалады.

Ир бала тугач, Зәйтүнәнең йортка, йортның Зәйтүнәгә мөнәсәбәте яхшы якка үзгәрде, төпчек малайның улы – ыруның дәвамчысы, мирасны

алып калырга тиешле олы зат...

Бием анасы, Сафура карчык, туй үткәч киленнәренә карап бәет әйткән иде:

Ике килен-килендәш,
Уртақ йортка ят кардңш.
Сездән туган балалар
Булыр инде кан-кардәш!..

Йортта дүрт килен, дүртесенә хәзер ничә бала, ишәяләр, ишәйсәләр дә, Зәйтүнәнең улы тугач, аралар якынайды, киленнәрнең балалары хәзер үзара кан кардәш булдылар лабаса!

Бер жайсыз як бар иде: Хәлил елап туды, елап үсте. Көндөз дә елады, кичен дә, төнлә дә кимен куймады. «Тынар әле, дөньяны ятсына булыр» диде олы киленнәр. «Читләр арасына килмәдең, балам, нигә өзгәләнәсең?! – дип юатты Зәйтүнә Хәлилен. – Әнә бабаң, менә әбиең, бөтенесе сине көтеп торган туганнарың... Әнә, әтиең дә кайтты!»

Бала елады да елады, Мөхәммәт карчыгын ияртеп төнгә йокларга амбарга күченде, килендәшләр ирләрен кайсы-кая алып: печәнлеккә, мунча өйалдына, лапас астына таралдылар. Имчегә алып барып өшкертеп карадылар – бала туктамады, фельдшер кызга күрсәттеләр. «Бар жире төзек, бала сәламәт, үскән чакта әз-мәз еламый булмас инде», – диде кияүгә чыкмаган, бала табу турында хыялланып озын төннәрне ыңгырашып чыккан ап-ак беләкле, йомшак буынлы фельдшер кыз Хафаза.

Бала әз-мәз генә еласа, түзәрләр иде, еламыйча кем үскән, әмма Хәлил чаманы узды. Зәйтүнәнең тынычлыгы югалды, йокысы качты, сөтем бетәр, дип борчылды. Кемдер: «Мәк кабыгы кайнатып эчертегез сез аңа», – дип акыллы киңәш бирде. Кемдә мәк кабыгы бар икән дип, сораштырып йөргән арада аңа укытучы Мәрхәбә апа очрады. Зәйтүнәнең нәрсә эзләгәнән ишеткәч, укытучы киндер кебек агарынып кулларын чәбәкләде: «Жүләрләр, таш гасырымы әллә? Мәк кабыгы – агу. Бәбәйне үтерәсегез килсә, эчертегез!» Күп сөйләргә ярата иде Мәрхәбә, хәзер дә тарихта очраган имчеләр, атаклы табиблар хакында сөйләп, Зәйтүнәнең җелегенә төште...

Ахыр чиктә Сафура әбисе Хәлилне эссе яккан мунчага алып китте. Көнбагыш мае катнашкан ачы катык белән бәбинең аркасын сылап, умыртка, калак сөякләре турың бик ныгытып, озаклап уды Сафура, Югары авыллар әйткәнчә, «кәчерткәсен чыгарды». Имеш, елак баланың арка сөяге ягыннан вак-вак кара кыл бөртекләре чыгарга тиеш, шул кыллар тәнен кычыттырганга елый икән сабий! Хәлилне үрле-кырлы сикертеп,

беләктән-беләккә йөртә-йөртә кәчерткәсен чыгардылар. «Чыкты, чыкты!» дигән сөөнечле тавышка Зәйтүнә мунчага атылып керсә, Хәлилнең елый-елый борыныннан куыклары чыккан... Ул эссе мунчада тәне камырга әйләнгән улын бианасыннан тартып алып өйгә чапты. Мунчадан кайткач, бала берара изелеп йоклады да разбой салып уялды. «Командир булыр бу бала! Бу чаклы тавышы белән солдат булып кына калмас!» дип шаяртырга теләде Кәримжан. Зәйтүнәнең пошаманы таралмады.

Хәлилнең елаклығы авылда дан булды. «Күз тигәндер сабийга, күз тия торган моңлы жан булыр», дип балага иске-москыдан типчеп теккән күлмәк кигерттеләр, күлмәк жиңнәре чукланып-чачакланып торганга, Зәйтүнә улын «Чуклы күлмәк» дип сөяргә кереште. Малайның маңгаена куе корым тидереп тамга салдылар. «Сугыш чукмары булмасын!» – дип, бабасы аның колак артын бал белән ышкыды. Әбисе баланың күлмәк жиңе очына борынгыдан калган, кемгәдер ияреп ерактан кайткан диңгез кабырчыгы текте...

Өй арасында тик торыр бер минут вакыты калмады Зәйтүнәнең. Хәлил тавыш бирүгә сикереп торды, астын алыштырды, вакытында имезде, кайнаган чишмә суы белән генә юындырды, суы таза булсын, дип Йомры таш чишмәсенә барып йөрдә...

«Суы сарыксын, үзе калыксын!» Суда чакта балык кебек тып-тын яткан малай, тәннен корыткан чүпрәкне тибеп очырып, дуларга тотынды. «Сытык күкәй,– диде олы килен,– азыннан гына түгел, к...ннән дә чыгадыр моның тавышы!»

Олы абыйлары, хатынын, бала-чагасын төяп, Әлмәткә, нефтькә чыгып китте. Икенче малай колагына сарык йоны тыгып йөри бантлады. Өй чак кына иркәнәйде, әмма Кәримжан өзә-куймый башка чыгуны ашыктырды. Зәйтүнәгә нигәдер барыбер иде, күчәсе дә килә кебек, күчәргә дә курка – жаны бер дә тыныч түгел иде Хәлил әнисенең...

Балага дүрт ай тулды дигән иртәдә көн иртәдән үк ямьсез булып, күк саран гына пыскаклап торды. Өйлә алдыннан һава ачылып китте, соры итекле ертык тун-болытлар ашыгып-ашыгып агып беттеләр, ялтырап-көлеп чыккан кояш сулышны киңәйтеп, тәнгә жиңеллек алып килде. Зәйтүнә бер кат өйне жыештырып, идәнне сөртеп чыгарды да бала керләрен кайнатып алды, кер чайкарга Йомры таш чишмәсенә үк барырга булды. Ераграк ерагын, мәгәр, күңеле шул якка тартты. Хәлилнең чүпрәкләрен шунда чайкап, кояш күзендә, көндә киптереп аласы килде. Житмәсә бүген Хәлил дә артыгын тузынмый, иртән ими ашады да меснәп йоклады, бер кат уянып тамагын ялгады да тагын изрәп йокыга китте. «Әнкәй, син оланны караштыр инде, мин кер чайкап меним» дигәч, Сафура да карышып

маташмады, бер сүздән ризалашты. Кояш төшә башлаган бишекне ак чүпрәк төреп томалады да Зәйтүнә, көянтә башларына керле чиләкләрен элөп, ипләп кенә капкага атлады. Бу арада йортта «яңа капка, капка баганалары» дигән сүzlәр кабатланып торгангамы, капка янында тукталып торды, тавыш-кара юкмы дип тыңлады, ни өчендер ныклы бер ышаныч белән: «Мин бу капкадан соңгы мәртәбә чыгам», дип уйлады.

Сискәнеп, янәшәсендә улы йоклаган тәрәзәгә борылып карады. Кем әйтте бу сүzlәрне? Нигә?.. Ишегалды буш, тәрәзәдә юка батист пәрдә сизелер-сизелмәс кенә жылферди. «Син бу капкадан соңгы кат чыгып барасың!» диде баягы эчке тавыш.

Зәйтүнә урамга чыкты. Бөтен тирә-як, урам-тыкрыклар элеккечә, гадәттәгечә, колак төбөндә яңгыраган сәер сүzlәр дә аны куркытмады, гәүдәсә жиңеләеп, адымнары шәбәеп китте. Урам уртасыннан бара-бара тыелып кына жыр башлап жибәргәнән сизенми дә калды Хәлилнең әнисе.

Керен аста, беренче тугайда ук чайкарга була иде, күр, тарлавыкның уртасына ук менеп житкән, әнә, Йомры ташның күлэгәсә үк күренә башлаган..

Жиргә баскан урыннары күгелжем, тыгыз мүк белән капланган шадра Йомры таш. Менә дүрт-биш урыннан кайнап бәреп торган чишмә.

Ул чиләкләрен басмага куя-куя кычкырып сәлам бирде:

– Исәнме, изге Чишмә Анасы!

Иелөп, гашыйкларча онытылып, тәмам сихерләнеп чишмә авызына озак кына карап торды Зәйтүнә, иелә торгач борыны суга тиеп китте. Сәер хәл, могжиза, чишмә ашыгыбрак агарга тотынды, су, көмеш тавышлар чыгарып, ашыгып-кабаланып челтери иде. Кем, ничек итеп кайната бу суны? Нинди көч? Жирнең үзәгендә тоташ таш та ут диләр, нигә соң бу чишмәнең суы жәен-кышын һаман салкын? Тау башында, тарлавык уртасында, кояш нурлары укмашып төйнәлгән урында нигә үзгәрми аның салкыны? Ул сискәнеп башын калкытты. Йомры таш аңа таба иелгән кебек булды. Зәйтүнә, тирә-ягында кеше юклыгына ышангач, калтыранган тавыш белән:

– Исәнме, Йомры таш – дип сәлам бирде. Боегып утырган салкын таш та аны сәламләгәндәй иелде...

Тарлавык тынлык белән, кояш нурлары һәм хуш исләр белән тулган иде. Зәйтүнә чөеп бәйләгән ал яулыгын чишеп жибәрде, икегә үргән калын толымнары очын сүтте, кайнарланган яңакларын талгын жыл иркенә куйды. Сыңар кулы белән чишмә улагы астындагы калын тактага таянды, уң кулы белән су чумырып алды. Судан нәни улының тыны тәме килә иде. Ул турайды, чәчләрен чайкап жибәрде, борылып кояшка карады. Кояш бер

мәлгә аны сукурайтты, ул күзләрен учы белән каплап Йомры таш янына барып басты, ипләп кенә өскә, тарлавык читенә, тауның биегрәк киртләнәнә менә башлады. Моннан Югары оч, өй түбәләре, чалыш-чолыш киртә-читәннәр, аклы-чуарлы моржалар, Чуал күпере төбөндәге өянкеләр аермачык күренеп тора иде.

«Кояшлы көн» диләр... Көн белән көн арасында да аерма бик зур була. Жәйнәң иң асыл, яктылык мул көннәрәндә аерым бер мизгелләр була, офык ерагая, ачыла, күк биегәя, күзнәң күрү куәте бермә-бер арта, бүтән чакта чак кына шәйләнгән вак-төякләр дә уч төбөндәге кебек ап-ачык һәм нык шәрехләнәп күренәләр. Көн шундый буламы, әллә күзнәң күрү куәте гадәттән тыш артып китәмә, бүген шундый сирәк очрый торган көннәрәң берсе иде.

Ул сугыш беткән көннән бирле бер тапкыр да Габдулланың исемен кычкырып атамады. Уйлары аңа барып кагылса, үткәннәрне яд итеп киләчәгенә илтеп ялгаса, егет тере адәми зат булып түгел, зәп-зөңгәр күк булып, чишмә юлындагы такыр сукмак булып, йә пырхылдап очып киткән сары песнәк булып күңеленә иңә иде. Кояш та, яңа туган гөнаһсыз ай да, язгы тыгыз күктә мәмрәп-дерелдәп торган йолдызлар да ул иде. Ул Габдулланы күзе белән генә түгел, бөтен барлыгы, бар дөньясы, тыгыз күзәнәкләре белән дә күрә ала иде. Сизә, тоя, аңлый, кабул итә иде. Габдулланың аңлавын да тоя иде кыз...

Сәер иде бу көн, сөенечле сәер иде, капка янында кемдер аны озатып, сабууллашып калды, яктылык та бермә-бер арткан, күз карашын еракларга илтерлек ачылган иде, бүтән чак булса, ул тиз генә керен чайкап алыр иде дә тыз-быз чабып өенә ашыгыр иде. Бүген аның бөтен жаны-тәне рәхәтлектән оеган, гәүдәсе шушы тиңсез табигатьнең аерылмас өлешенә әверелгән... Ул үз ихтиярын жуеп, эреп, көн иркенә, кояш иркенә, чишмә чылтыравы иркенә бирелгән иде. Күптән ял итмәгән жаны бүген рәхәтлек дәрәжәсында тирбәлеп ял итә иде.

Югары оч...

Гаҗәп, бүген ул Югары очны бер итеп, бөтен итеп, бөтен ваклыклары белән бергә кушып күрә ала... Менә аларның ындыр артын юып Олы су үтә. Олы суга теге яктан Чуал, бу яктан изге чишмә суы килеп кушыла. Инеш, елга, чишмә... Нигә алар бүтән бер урында түгел, нәкъ аларның ихатасы артында кушылдылар икән? Кем аларны тартып китергән дә, капчык авызын бәйләгән кебек, бергә кушып бәйләгән? Юккамы бу, түгелме?

Нигә шулай якты бу дөнья? Әнә, Зәй юлыннан бәләкәй арба тартып ике хатын кайта. Кәкре-бөкре урамнарда ара-тирә кешеләр, бурлыкка чыккан кәжәләр күренә.

Аның сөөнеч-куаныч белән балкыган юмарт күзе тагын бер йорт янында озакка тукталды. Бу түбә астында аның нәни кошчыга Хәлил йоклап ята! Оланы! Хә-лил! Нинди йомшак, телгә ятышлы, әйтергә ансат, колакка ягымлы исем Хәлил! Елап уянмады микән? Елак-елак, жылкы колак. Матуры, тәмле исе, песнәге, кызыл түше ич ул аның!

Кинәт хәтеренә төште: Хәлилне алып кайтып атна тордылармы икән, иртә яз, көн үтә жылы, тәрәзә пыяласына зәңгәр күбәләк килеп-килеп кагыла. Ул баласын имезде дә кадерләп бишегенә салды, тирбәтеп йоклатты да түр тәрәзәне ачып жибәрде. Үзе, сак кына атлап, өй арасында жыештырынып йөрде. Бервакыт бинанасының усал пышылдаганы ишетелде.

— Аллакай гынам, теге нәмәрсәләр килеп житкән.

— Кемнәр ул, әнкәй?

— Күр инде затсызларны!

Караса, олы якның ачык тәрәзәсе төбөндә сагаеп кына пар кызылтүш утыралар.

— Шулармы? – дип пышылдады ул.

— Тәрәзә төбөн пычратып йөриләр шунда...

Зәйтүнәнең жаны жылынып китте, бианасына рәнжеде: бәбәй малайны үз иптәшләре санап килеп кергән, янып торган кызыл түшле кошларны «нәмәрсәләр» дип кимсетте бит. Бәби малайны тиң санап кергән жан ияләрен!..

Кинәт аның баш очында гына тургай сайрый башлады, ул күккә күтәрелеп тургайны эзләргә тотынды, күк зәңгәрле, салмак кына куерып ага, ни караса да, гүзәл кошчыкны таба алмады. Ул эзләп тапмаса да, тургай Зәйтүнәне эзләп тапкан әле, рәхмәт! Ул йөгереп диярлек такыр кал-кулыктан Йомры таш ягына төште, аска, чишмә юлы белән янәшә уралып менгән сукмакка карады, акрын гына жырлап жибәрде:

Сайрый тургай, сайрый тургай,
Баласын жуйган бугай.
Баласын жуйган тургайдай,
ник моңаябыз бояй?

Сөөнәсе иде лә бүген! Бары шат жырлар белән генә дөньяны күмәсе иде! Тургайның да моңлы чаклары буладыр, әмма ул бер чакта да боекмый, боекканын күрсәтми, адәм балаларына гел куаныч кына ташый... Бардыр, аның оясын да жимереп ташлыйлардыр, давыл, тузынып килеп, аның уч төбе хәтле генә оясын жәһәннәм чокырларына илтеп ыргытадыр, явыз төлкеләр, әшәке этләр урлап аның балаларын да ашыйлардыр. Ә ул һаман

сайрый, жир ана өстенә, авыллар өстенә, кешеләрнең китек күңелләрен жылытып, бары тик якты моң гына түгә! Шатланасы иде лә бүген, тирәннән уйласаң, тормышы түгәрәк, нинди авыр сугыш үтеп китте, ил имин калды, дошманга кол булмады. Ире бар Зәйтүнәнең, аны сыендырган төпле гаилә бар, гомергә ятим-ялпы булып кеше арасына керә алмаган Зәйтүнә теләсә кемнең түренә үтә ала. Иң куанычлысы: улы бар Зәйтүнәнең, Хәлиле...

Алай да, алай да, алай да...

Чишмә суын битенә бер-ике тапкыр чәчрәтте дә Зәйтүнә тагын өскәрәк, коры калкулыкка меңде, күзе тагын Югары очка, сулар бергә төйнәлгән нәни ноктага төшеп, шунда озакка тукталып калды. Дөнъяны бар иткән якты кояш, әйт, шушы нокта гомере буга аңа дәшеп, гел үзенә тартып торырма? Кырык жиденче ел гына лабаса, алда аны озын, мәшәкәтле гомер көтә. Ничек яшәр ул? Ничек? Менә өй килешенеп йөриләр. Кәримжан аны-моны эзләп тамактан калды, көн-төн чаба ул, үз нигезләрен корып жибәргәч, Зәйтүнә үзгәрер, тормышы көткән эзгә керер дип хыяллана. Чыгарлар анысы, нидер жайланыр, көндәлек тормыш төрләнәр, үзгәрер, әмма күңелне алмаштырып буламыни? Жан бер генә, аны алыштыра алмассың, жирдә андый кодрәт юк, юк. Менә бу иксез-чиксез төпсез күк, чиксезлек, тарлавыкта салкынча күлгә оетып утырган зирек куаклары, тәбәнәк, киңчә ботаклы наратлар... Тере рухлы изге Чишмә... Ничә еллардан бирле кешеләрнең язмышын жыйган Йомры таш, сукмаklar, юллар. Урам-тыкрыklar – Микиләр тыкрыгы, Тугашлар тыкрыгы, Кәжә башы урамы, Югары оч, Түбән оч... Кая, кайсы йортка күчсәң дә, алар үз урыннарында, үзгәрешсез калачак. Аларның һәркайсы Габдулла күзләре белән эрләп карамасмы яшь хатынга? Әгәр Габдулланы онытырга дисең икән, боларның барысын да күңелдән чыгарып ташларга, үткәннәрне сызып атарга кирәк. Үткәннәрне сызып ташласаң, адәм баласының нинди байлыгы кала? Хәтердән дә бөек байлыгы бармыни сизгер күңелле Зәйтүнәнең? Хәтере бушагач, күңеле ярлылангач, ана үз Хәлилен, башка балаларын, йөрәк парәләрен ничек тәрбияләр? Аларны ничек чын кеше итәр? Аның сабые янына гүзәл кызылтүшләр юкка гына килеп кундымыни? Алар беренче мәртәбә, Хәлилне алып кайткач, тәрәзә төбенә килеп кундылар да, Сафура карчык «теге нәмәрсәләр» дип жәберләгәч, бер чакта да йорт арасында күренмәделәр. Әрсез күгәрченнәр кыектан-кыекка пыр-пыр очты, шомырт агачларында тирбәлеп ач күз чыпчыklar чыркылдашты, ә Хәлилнең сабийчак иптәшләре кызылтүшләр килмәделәр...

Яңа куышка күчеп кенә юаныч табылмас, иң дәресе – моннан бөтенләйгә күчеп китү булыр...

* * *

Күрче син аны, кай арада өстән төшкән дә, керләрен чайкап, сыгып, чишмә тирәсендәге зирек куакларына берәм-берәм таратып элөп тә чыккан. Бер төслерәк утырган куакларга бүтәнчә ямь кергән...

Нигә өенә ашыкмый бүген Зәйтүнә, нигә кайтасы килми, ни тота аны? Бала тыныч йоклап калды, эзрәк еласа да түзәр, әбисе имезлек каптырыр, ашатыр. Юеш кер төяп моннан кайтканчы, коры керен төреп алыр, ике чиләк су алып кайтыр. Бала әйберләре арасына үзенең ак күлмәгә белән ак яулыгы да ияргән икән, аларын икенче агачка жәеп элдә...

Шундый рәхәт, тын... Бала елавыннан колагы тонган Зәйтүнә тынлыкның кадерен белеп әледән-әле сукмакка карарга да өлгерә, беркем юк, сукмак буп-буш, ара-тирә таш арасыннан кәлтә еланнары гына чожтырдап килеп чыккалылар.

Изгеләр куышына кемдер кагылдымы, тарлавык буйлап астан өскә жил йөгереп менде, Сөләйманнар моржасыннан сузылып кына чыккан зәңгәрсү төтен чак кына бу якка авышты. Зәйтүнәнең киң ачылган күзләре Сарман ягыннан килә торган юлга төште. Авылга житәрәк сузылган сөзәк үрдән бер ир кеше килә иде. Аркасына биштәр капчык аскан, таякка таянган, әкрен генә атлап килүче юлаучыны күргәч, Зәйтүнә нигәдер гажәпләнде, Сарман ягыннан Югары авыл ягына бары хәерчеләр генә килгәли торган иде. Бала-чага гына түгел, өлкәннәр дә йөри, ипи кыерчыгы бирсәң, сөенәләр, бәрәңгегә дә шатланалар, онны да чит итмиләр. Теләнче балалар, бирмәсәң дә ала торган чая хатыннар хакында уйлап торган арада мөсафир авыл очына житте, урамга керде. Башында солдат картузы түгелме моның? Солдат башы белән хәер сорашырга чыкканмы әллә бичара?! Мөсафир күздән югалды, тау астыннан баягы сыман уйнаклап менгән жил кипкән яфракларны кузгатты, Зәйтүнәнең күзенә чүп керде, яңа юылган яулык очы белән күз төбен арчыган арада ниләр булгандыр, күз ачылганда Югары урам буп-буш, баягыча кешесез иде.

Ул бәбәй керләре эленгән зирек төбенә килеп утырды, тыныч рәхәтлеккә кинәнеп, аякларын сузды да күккә карап чалкан ятты. Талчыккан канатлардай кулларын баш очына куйды һәм, тар сулышының киңәйгәнән тоеп, сүзләрен кадерләп йота-йота җырлап җибәрде:

Моңды бала түгел идем,
Миңа ниләр булды икән?..

Җырлавы елауга кушылып китте, чалкан яткан җиреннән йөзтүбән әйләнде, тәмле итеп, бала анасына сирәк элгә торган ялгызлыктан сөенеп,

татлы итеп, күзе арганчы үкси-үкси елады. Елак бала янында елаганы юк иде Зәйтүнәнең. Бәхете, су юлы һаман буш иде, эш вакыты, кемнәрдер астан, астагы тугайдан су алып кайтып киттеләр, өскә, Йомры таш янына җан ияләреннән берәү дә менмәде, беркем аның елаганын күрмәде, комачауламады, юаш, тәбәнәк тау түбәләре баешка борылган кояшка карап ят итәләр, тирән ермакларга, чокыр битләренә сыек кына күлгә төште. Күк һаман биек-биек, күк аның шатлыгы төсле үк чиксез, аның кайгысы кебек төпсез дә иде. Менә ул уң ягына борылып ятты, талган башын йомшак беләгенә салды да йокыга китте. Күптәннән рәхәт йокы күрмәгән тыгыз керфекләр авырайды, тәне-хәтере, мазалары сак кына чылтыраган чишмә сулары белән әллә кая агып китте, Зәйтүнәнең җаны төпсез упкынга чумды. Ул төш күрде.

Төше – төсле төш иде. Сап-сары каз бибиләре керде аның төшенә, ефәк койрыклы нәни колыннар керде. Колыннар керләнмәгән тояклары белән тау битеннән кыеклап чаба-чаба дөпелдәшеп аның яныннан үттеләр. Берсе ап-ак чүпрәк әләннәр белән бизәлгән зирек янына килде дә: «Үпкәләмә, җилне без чыгардык, җил безнең ялларга ияреп йөри», – дип аңлатты. Шунда Зәйтүнә аңа таба бара башлады, нәзек бәкәлле, йолдыз кашка колын курыкмады, Зәйтүнә чүпрәкләрнең иң агын аның күпереп торган чирәм төсле ялына бәйләде. Әй куанды колын, әй куанды, кешни- кешни, койрыгын ялкын ук итеп әллә кая чабып китте! Ул чаба, Зәйтүнә елый, куанычыннан көлә-көлә үкереп елый. Колын чабып кире килде: «Улыңа, Хәлилеңә чүпрәк каламы соң? Бүген аның көне, аның бәйрәме», диде...

Елмаеп йокыга киткән иде, беләге тәмам юешләнгәч елап уяңды. Шактый озак йоклаган ахрысы, өйдә югалтканнардыр, Хәлиле үкереп өйдәгеләрнең котын алгандыр. Зәйтүнә сикереп торды, чәчен тиз-тиз үрде, шул чагында аның күзе чишмә авызына төште. Суның иң кайнаган төшендә мәмрәп пешкән каен җиләге салмак кына тирбәлә иде. Сәерсенеп, куркып күзәттә Зәйтүнә җиләкне, җиләк агып китәргә ашыкмады, тирбәлә-тирбәлә һаман чишмә авызында бөтерелде. Бая юк иде ич, каян килгән? Чишмә авызына җиләк каян эләккән? Кем ташлаган аны? Әллә, ходаем, Чишмә Анасы Хәлиленә бүләк итеп җибәрәме җиләкне? Шуну каптырсаң елагыннан котылыр дияме? Ул коты чыгып, җыя башлаган керләрен ике кулы белән күкрәгенә ныгытып кысып, Йомры ташка карады. Күрдә, теге якта, шундый ук кучкылланып куерган зирек агачы төбөндә әллә кая таба күзен текәп бер кеше утыра иде.

Ир кеше...

6. ГАБДУЛЛА

Авыр сугыш елларында ул әжәл белән ничә тапкыр күзгә-күз

очрашты, ничәмә-ничә мәртәбә үлем белән якалашты. Кайнар күкрәгенә әжәлнең салкын кулы тия язып калганда, «инде беттем!» дигәндә дә озак вакытлар бирешмәде, котылып калды. «Әнкәң сине терек суы эчертеп озатмагандыр ла?» дип сорыйлар иде аның шаккаткан иптәшләре. Елга кичкәндә ике тапкыр бата язды, берсендә алар утырган көймәнең койрыгына снаряд килеп төште... Снаряд ярчыгы аның каскасын өч рәт тишеп узды, берсендә чәче арасына кереп сеңгән тимер кыйпылчыгын үз кулы белән алып ыргытты. Ничә тапкыр дошман тылына разведкага барып исән-аман кайтты...

Берзаман дөнъя аңа арты белән борылды...

Утлар-сулар кичеп, язмышның сынауларын татып яшәсә дә, Габдулла боларны өйгә хәбәр итмәде, хат яза белми иде егет. Хатны ничек язарга кирәклеген аңа берәү дә өйрәтмәде, язарга утырса, тиргә бата, бу аның өчен иң зур газап иде. Сугыштан ни язасың? Кунакта түгеллегеңне беләләр булыр, аны-моны язарга ярыймы, язардан элек шунысын уйлыйсың, рөхсәт ителәме, юкмы; кайдалыгыңны белдерергә ярамый, бу – бер, корал-фәлән турында авыз ачарга да рөхсәт юк, күреп тора Габдулла, хат букчаларына куе шәмәхә пичәтләр сугылган, «хәрби цензура тикшерде», диелгән. Ә ул күргәннәрне яза башласаң... Кырылыш, кан коеш, көн дә кабатланып торган үлем хәбәрләре кемгә кирәк? Болай да әллә никадәр имеш-мимешләр барып житеп картларның котын аладыр әле...

Шулай фикер йөртте Габдулла, нәтижәдә хатларны сирәк кенә, анда да сүзләргә сыгып кына язды. «Хат башы, языгыз каршы», дип куя. Туганнарның, күрше-күләннең «һәрбарчасына аермаенча сәлам тапшырыгыз, үзем, күргәнегезчә, исән-сау» диюгә, сүзе бетә дә куя. Кайда йөри ул, кайсы фронтта, ничек сугыша, янәшәсендә кемнәр бар, – боларның берсен дә хәбәр итеп тормый...

Зәйтүнәгә язмады да диярлек, килгән шәпкә бер-бер артлы ике хат юллады да озак кына тукталып торды, тагын берне язды...

Разведкада ныгыган егетне кырык икенче елның жәендә, заводлар ашыгып-ашыгып танклар чыгарырга тотынгач, кыска сроклы курсларга жибереп укытып кайтардылар. Укуыннан ул танклар төялгән эшелон белән кайтты. «Бу хакта язарга да ярагандыр, юк ла, мактана дип белерләр...» Шулай уйлады Габдулла... Аз сүзле егет иде, башта русчасы да такы-тоқырак иде, казах-үзбәк егетләре янына тартылды, алар барысы да чордашлар, беренче тапкыр киң дөнъяга чыгып, тормышта әллә ни күрергә өйрәнмәгән, мәгәр сугыш эшенә хәйран остарган егетләр иде.

Сугышта кичергәннәрен Габдулла, шулай итеп, бер хатка да теркәмәде, медаль алуын да язмады, «исән-саумын, сезгә дә шуны теләм,

вәссәлам!» Хак анысы, ата-ана өчен баланың исәнлек хатыннан да олы нәрсә бармыни? Ризык киселмәсә, туган-үскән якларга исән-сау кайтып элгәшсә...

Тукта, тукта, анда да бу жәһәннәм газәпләрен сөйләсе килер микән?!

Сугыш егетне сүзгә тагын да саранландырды, бүтәннәр кебек окопташ иптәшләре белән адреслар алышмады, сугыш бетүгә үк кунакка йөрешергә вәгъдәләшмәде, айлар буга рәттән сугышсалар да, иптәшләре Югары авыл егете Габдулла Сөләймановның кем икәннән белми дә калдылар...

Бервакыт фронт газетасыннан яшь кенә татар лейтенанты килеп төште, ярты сәгать буена жәфалады лейтенант Габдулланы, теленә шайтан төкергән мишәр әллә нинди астыртын сораулар биреп бетерде, анда да Габдулла авызыннан «әйе», «шулайрак булды» дигән сүзләрдән артыгын тартып ала алмады. «Ну, парин, – диде корреспондент азактан, – батыр диләр үзеңне, фрицлар траншеясына беренче булып барып керде, дотларын изде, диләр. Мәгәр тешләр икәнсең, телең юк икән – тарихта эзәң калмас, гел-гел тел яшереп яшәмә», – диде ярым әрләп, ярым шаяртып.

Үзе турында газетада басылганнарны укыгач, Габдулла бот чабып көлеп жибәрде, ярты сүз әйткәннән ярты бит әвәлэгән шома мишәр! Ниләр генә шыттырмаган анда, исең китәр, ул танклар үкереп чаба, туплар төптөз ата, аткан саен немецларны кырып сала, фрицлар «арлы-бирле сикергән борчалар кебек, төрле якка куркып чабалар».

«Читтән караганда, бәлки, шулай күренәдер дә?» дип шигәйде Габдулла, кичен газетаны түшенә куеп, шактый уйланып ятты. Син боларын бөтенләй күрмисең, сугышта кеше бүтәнчәрәк була, кулга корал керүгә, син бүтән кешегә әйләнәсең, танкка кереп утыргач, танк, экипаж, иптәшләрең бер тән, бер жан булып оеша. Шулар тоташу, бердәмлек юк икән, беренче бәрелештә үк әрәм буласың...

Габдулла лейтенант дәрәжәсе алды, аны танк взводы командиры итеп билгеләделәр.

Кырык өчнөң март ае...

— Йә, лейтенант, – диде аңа пехота полкының замполиты, карлыккан, өшәнгән тавышлы, өлкән яшьләрдәге майор. – Безгә юл ача алсаң, жаның ни тели, шуны сора! Бүләкнең иң кәттәсе булыр. Вәгъдә! Юл ача гына күр!

Вакытлыча шушы полк карамагына беркетелгән танк взводындагы өч машина әче төтен бөркеп кузгалдылар, урман авызында қояш нурларыннан әле ачылып қына килгән үзле балчыкны тирән буразналар белән ермачлап борылдылар. Габдулланың урынбасары, ачык башнядан ярты гәүдәсе чыгып торган Миша Поволяев:

— Лейтенант, тиз бул! – дип кычкырды

Ашыгырга кирәклеген белә Габдулла, майор яныннан китә алмыйчарак тора, бердәнбер үтенечен әйтергә һаман кыймый... Миша тагын кул болгады:

– Ашык, лейтенант!

Габдулла каударланып майорга якынак килде, «әгәр, ул-бу булса, зинһар, ашыгып өйгә хәбәр итмәгез», дияргә теләде... Күпме сугышларга кереп бу фикернең аның акылына килгәнә юк иде моңарчы, майорның өлкән, өшәнгән булуы, аның хәрби түгеллеге, кыяфәтенең авылчалыгы тәэсир иттеме, Габдулланың шушы кешегә сыенып үтенечен тапшырасы килде. Кыймады, йә куркак икән бу егет, дип уйлар майор...

Пехота полкының өч көн рәттән һөжүмгә күтәрелеп тә бер карыш алга китә алмавын, өч көн дәвамында байтак солдатларын югалтканнан соң майорның танкларга чамасыз өметләнүен белә иде Габдулла, бәрелеш аяусыз булып, кырылышның монысыннан да исән чыгар, мөгаен, алай да, алай да... нигә тукталып калды ул майор янында? Нигә аның белән бәхилләшергә теләде?

«Исән калырман» дип өметләнсә дә, бер бәрелеш икенчесенә охшамый, Габдулланың ризыгы киселер көн житкән булса?.. Авылдашлар теленнән, ата-анасының хәтереннән, Зәйтүнәнең жылы күңеленнән югаласы килми иде егетнең, тере саналып яшисе килә иде...

Әйталмады майорга үтенечен, кулын жалт кенә чигәсенә тидереп алды да танкка сикереп менде, танк урманның бормалы юлларын каерып-изеп алга ыргылды. Майор янында басып торганда күкрәкне тыгызлаган каушау онытылды, югалды, тәннең бөтен әгъзалары бер йодрык булып, танк хәрәкәтенә кушылып киеренке бер халәткә килделәр: колак ун тапкыр саграк ишетте, күз ун тапкыр артыграк күрә башлады. Танклар артыннан чак өлгереп пехота бара, алар автоматларын өскәрәк калкытып атарга керештеләр. Димәк, өч көн дәвамында полкны талкыган траншеялар да ерак түгел инде... Менә Габдуллалар танкы ухылдап алды, ут төкерде, тагын, тагын... Тирә-якта «ур-ра!» авазлары яңгырады. Яңгырады да бер мәлгә дөнья тып-тын булып калды...

Шулчак тәмуг ишеге ачылган төсле булды, жир артта да, алда да тирәнгә убылды, танк эчендә жирән атның куе ялы булып ялкын үрмәләде. Механик-йөртүче шат күңелле, җырчы Ковальчук илереп-илереп бер кычкырды да тынды, Поголяев борыны белән рациягә авып төште. Ялкын шашып-гүләп аны да камап алды, Габдулланың тәне кабырчык-кабырчык бүртеп чыга да чытырдап ертыла, ярыла иде. Эссе, тын кысыла, һава җитми. Тын белән бугазга ялкын телләре үтеп кәргән кебек...

Ул танк чылбыры астында аңына килде, күзе ачылса да, уттан бүтәнне күрә алмады, комбинеzony тоташтан пыскып яна иде, ул исәңгерәп карга ауды, уңга, сулга тәгәрәде, авызына учлап-учлап комлы кар тутырды. Аягына басып алга атлады. Алга барамы, арткамы, кем белсен... Барган хәлдә комбинеzonyның утлы чүпрәкләрен умырып-умырып ыргытырга тотынды, гажәп, авырту да, курку да сизмәде Габдулла...

Авыртуы да, куркуы да соңрак, госпитальдә килеп җитте, алары яралы солдатны шунда көтеп торган икән.

– Сул кулны кисәргә! Сөяк чәрдәкләнгән! – диде хирург. Ап-ак чәчле, йонлач таза беләген сызганган бу кеше баягы өшәнгән майорга үтә дә охшаган иде, «нигә пехота майорына ак халат кигерткәннәр?» дип бутады башта Габдулла, аның «кисәргә!» дигән боерыгын ишеткәч кенә, үзенә кайда ятуын чамалады, яткан җиреннән сикереп төшәргә омтылып, җан авазы белән: «Кулны бирмим, бирмим!» – дип акырды. «Мондый тавышлы солдат чыдар!» – диде хирург. Габдулла тәнәнә, битләренә ясалган операцияләренә тешен кысып чыдап үткәрдә, ыңгырашмады, «исән калдым, исән!» дип, кабатлады ул уз-үзенә, «куркыныч үтте... куркыныч артта калды». Шушы фикер аңа көч-гайрәт өстәде, түзәргә кушты, чыдарга мәҗбүр итте. Әйе, артта калды... Полежаев та, Ковальчук та янып беткәннәрдер...

Авырту артыннан курку килде. I

Ул операциядән соң ике көн, ике төн һушсыз ятты. Ике көннән ике солдат палаталар буйлап белешеп йөрделәр: «Танкистлар юкмы? Танкистлар!» Габдулла исәнә килде, тыгыз бәйләнгән марлялар арасыннан сыңар күзен ялтыратып тавыш килгән якка карады, эзләүченә берсен таныды, – Зөфәр Маннапов, якташ. Сарман егете, күрше районнан, тик Зөфәр аны танымады, Габдулланың танкист икәннән палатадагы авыр яралылар да белми иде...

Кич. Эңгер-меңгер. Почмак якта, иң кырыйдагы караватта ятучы яралы чырт иттереп шырпы сызды. Шунда ук палатага шашып-бөркелеп ут-ялкын кереп тулды! Ялкын усалланып, ялмавыз карчык шикелле, тән тиресен чытырдатып Габдулланың бөтен гәүдәсенә үрмәләде, сөякләр шытырдады, ул иреннәрен канатып тешләп: «Бирмим! Бирмим!» дип үкерде. Тән авыртуын көчәйтеп, яткан җирендә бәргәләнде. Аны караватка каеш белән бәйләп яткырдылар...

Тәмәке тартырга өйрәнгән иде, шул көннән тартуны ташлады, кеше кулында янган шырпы күрсә дә, дер-дер калтырарга тотынды, бик озак тынычлана, ипкә килә алмады. Кичен, палатада ут яндыру аның өчен тоташ газап минутларына әйләнде, утка карый алмый, ике кулы тоташтан

бик озакка дерелдэргэ тотына иде...

Ул бер чакта да көзгегэ карамады, уттан чыкканнан бирле егеткэ сакал чыкмады, аста, бугаз төөре өстендэ генэ бер- ике төк тырпаеп торды, аларны Габдулла, кеше юкта, капшап табып, кайчы белэн кисэ иде.

Дэвалана-дэвалана, күчэ-күчэ ул хэллэрэклар палатасына барып житте, шул кичтэ, иптэшлэре концерт карарга чыгып беткэч, берэүнең тумбочкасы өстеннэн көзгө кыйпылчыгы алып йөзөнэ якынара китерде һәм кычкырып жибәрде.

Габдулла үз-үзен танымады... Шунда гына үзе белэн беренче тапкыр очрашкан солдатларның ни өчен күзлэрен ялт итеп түбәнгә тэгэрәтүнең серен аңлады. Жэрэхэт кутырларын, көйгән яңакларын, янган ияген капшап-капшап ул үзендәге үзгәрешлэрне азрак чамалый иде, көзгегә карагач, үз чыраеннан имәнөп китте. Каш та, керфек тә калмаган, күз төплэре жыерылып укмашкан да, сул күз акаеп өскэрэк менгән, колак очлары көөп кителгәннэр, ияк тә, яңаклар да, маңгай да тиресе туналып алынган кебек ялтырап, шомарып кипкәннэр. Ул көзгө кыйпылчыгын идәнгә китереп сылады да танк эчендә чытырдап янып калган Повеляев белэн Ковальчуктан көнлөште. Тимер караватка башын бэрэ-бэрэ озак кына елады. Иптэшлэре шактый торып кайтты, ут яндырмадылар, көзгө ватыклары палата идәнөндә анда-санда адашкан нәни йолдызлар булып елтырашып яталар иде. Алар берни сорамадылар, төпчөмәделэр, Габдулланың хәлен аңлайлар иде алар, кичәгенэк врач кереп: «Сөзгә яңа кеше күчэрәбөз, – дип, – саграк булырга, артыгын төпчөмәскә» өндөп, кисәтеп чыккан иде.

* * *

Госпитальдә солдат нэрсә хакында күбрэк уйлый дип сорасалар, Габдулла бер сүз белән жавап бирер иде: «Туган йорт хакында уйлай!» Өөн, йортын сагынган саөн дошманга ачуы арта бара, нэфрэт аның бөтен күзәнэклэрен билөп өлгөргән иде. Сугышның беренче көннэрендә күп нэрсәне аңламаган, аңларга эзерләнмэгән егет, бүгөн, күп юллар узган, шул чагында йөзлэрчә коралдашларын жирлэгән, тапталган кыр-болынарны, ярым жимерек шәһэрлэрне калдырып чыккан Габдулланың йөрэгөндә үч нэфрәте көчәйгәннөң-көчәя генэ иде. Көзгегә карап үзе белән үзе өр-яңадан танышканнан соң, бу хис тагын да усалланып, төне бөе йокыга бирешмичә уйланып ятты. Әйе, яңадан сугышка барырга кирэк аңа! Әле кырык өчөнчө ел гына! Әле дошманнан илне тазартасы, Берлинга барып житәсө, дошман- ны үз жирөндә тукмыйсы бар. Өлгөрә әле Габдулла, үч ярсуын түгэргә вакыт житәрлек. Тизрэк савыгырга, аякка басарга гына кирэк...

Савыгырга, савыгырга, савыгырга...

Яраланганын илгә хәбәр итеп тормады Габдулла, «хат языймчы», дип ике-өч тапкыр кулына каләм алды, сүзләре әле ачулы, әле ярсулы иде, дәфтәр битендә аларга урын табылмады, фронтка, яңадан фронтка дип талпынды аның күңеле.

Сул кул әкреләп кенә ялганды, чүт кенә кыегаеп калса да, тырыша торгач, аңа яңа егәр, көч кайтты...

Махсус мотоукчы дивизиянең лейтенанты Габдулла Сөләйманов кат-кат ялынып, командующий исеменә язылган байтак рапортлардан соң гына яңадан фронтка эләкте. Тугыз госпиталь үтеп, туксан жирдән ямалган, фуражкасын күзе өстенә үк төшереп кигән егет уттан курыкмый иде хәзер, киресенчә, утны сагынган, аның бердәнбер теләген – дошманны кырып, жиңеп үлү теләген тормышка ашырырга жай чыккан иде. Жиңәргә һәм һәлак, булырга!

Аның тәвәккәллегенең, кыюлыгының, кискенлегенең чиге-чамасы юк иде, аны «бәхетле» дип атадылар, фронт буйлап Габдулланың даны китте, ул сугыш сызыгының теләсә кайсы төшеннән, теләгән вакытында үтеп-сүтеп кичеп йөрде, иң катлаулы операцияләрне шикләнмичә аңа тапшырдылар, иң читен, иң өметсез саналган хәлләрдә дә ул исән калды, янында гына миналар шартлады, снарядлар ярылды, жир янды, күк томаланды, адәм улларына жирдә урын бетте дигәндә дә ул исән калды, жаны тагын да авыррак сынауларны теләп, ярсып-ярсып алга ыргылды.

Ниһаять, дөнья тагын артын күрсәтте, язмышы урталай киселде.

Кырык бишенченең гыйнвары иде, Польша жире. Алар бик күп көч куеп Н. шәһәрэн алдылар да, Габдулла ике иптәше белән разведкага китте. Немецлар аяусыз котырынып, теш-тырнаклары белән позицияләренә ябышып, уңайлы плацдарм Польшаны бирмәскә тырышалар иде. Бөтен жирдә гаскәр, шыплап корал тутырган машиналар, танклар... Шуларны ачыкларга тиеш иде алар...

Беренче пуля ук аның жанын алырга тиеш иде... Нейтраль полосада Габдулланы немец снайперы чүкеп алды.

Яндыргыч пуля уңнан керде дә сул яктан ит умырып үтеп чыкты. Мондый зәһәр, шәфкатьсез авыртуны аның моңарчы татыганы юк иде, пуля тигәч ул бер тапкыр сикереп куйды да ике куллап салкын жир каткагына ябышты. Иреннәренә елмаю сирпелде. «Бетте. Тәмам», дип тынычланып уйлады Габдулла. Ышанычлырак булсын дип снайпер тагын бер тапкыр мылтык тәтесенә басты, икенче пуля да шул ук юлны узды, көче кимеп, зәгыйфьләнгән башлаган йөрәк яныннан гына үтте. Икенче тапкырында да уч төбө хәтле ит умырып чыгарды. Аның тәненең дүрт

тишегеннән жиңелчә генә пар күтәрелә, кан саркый иде.

Габдулла ике арада, нейтраль жирдә ятып калды. Ул иптәшләреннән алгарак чыгып, аларга үзен көтеп торырга боерган иде. «Әгәр үтә алсам, артымнан барырсыз, юк икән, бүтән жирдән үтәргә тырышыгыз», диде.

Үтә алмады...

Габдулла жиргә сеңгәч, иптәшләре бу сукмакның үтә хәвефле икәннән аңладылар, алар үзезнең якка бүтән юнәлештән үтеп, төне бие тырышып-тырышып жыйган мәгълүматларны таңга кадәр командир кулына тапшырдылар...

«Тапшырырлар!» дип уйлады Габдулла.

Иренеп кенә таң сызылды. Габдулла хәрәкәтсез-ушсыз килеш, каткан жир өстендә, тырнак асларына кан кереп каткан куллары белән каткакны кочаклап ятып калды. Берездан ул аңына килде, үзен снайпер яралаганын аңлады, дошман аны күздән ычкындырмагандыр, мөгаен, аның кыйм-шанганын гына көтәдер, хәзер чак кына кыймылдаса да, өченче пуля аның көчсез тәнненә килеп керәчәк. Снайперны алдарлык, аны күздән яздырырлык көче дә, жәе да калмаган иде Габдулланың. Көче житкәнчә сыланып жиргә сеңде егет, тәннендәге дүрт ярадан аккан канны тунын тарткалап туктатырга тырышты. Моңарчы ул «минем өчен хәзер иң зур бәхет – сугыш кырында ятып калу», дип инанып йөрсә, үзе шуңа омтылса да, хәзер аның исән каласы, яшисе килде.

«Яшәргә, яшәргә, яшәргә!» дип ыңгырашты аның кан качкан күм-күк иреннәре. Бәхете, баш турында нәни генә калкулык бар икән, пулялардан шул саклап калган, ята торгач ул уң ягына әйләнде, яраларын киеме белән томалады.

Көн яктырган саен аның аңы ачыла барды, әгәр көне бие монда ятса, харап булачагын аңлады. Суык экрен-экрен аның хәрәкәтсез аякларына йөгәрде, аяусыз бер мыштымлык белән тән буйлап югарыга үрләде. Моннан кузгалып ычкына алса, якында гына сай канау барлыгын хәтерли Габдулла, дошман тылына чыкканда канәудан шуышып үткән иде ул, шуңа барып житә алса... исән калачак! Жирдән ышкытып ул бер аягын күчереп карады, аякның берсе артта калгач, көчәнәп, бөтен егәрен туплап акрын гына анысын да алгарак шудырды. Бара болай булгач, бара! Башта күчергән аякны кузгатам дигәндә аның янында гына 1 снаряд шартлады. Үткер, утлы ярчыклар иләктән коелган төсле аның өстенә сибелделәр, сул як кабыргалары арасына кереп тулдылар. Ул дугаланып сикереп торды һәм эрерәк, соңгы ярчыклар яңгыры астында канәуга барып капланды, тагын һуштан язды.

Безнең гаскәрләр икенче көнне генә һөжүмгә күчтеләр һәм бик каты

яраланган, теткәләнеп беткән, ярым өшегән лейтенантны табып алып кыр госпиталенә озаттылар.

Нинди көч, кодрәт саклап калды аның жанын?

Үз өстенә йөкләнгән бурычны ахырына үти алмавын тою гарьлегеме? Әллә туган ягын, йортын тиндәшсез сагынуы чыдамлык өстәдеме егеткә?..

Һәм ул байтак көннәр үткәч кенә, унжиденче гыйнварда Варшава азат ителеп, безнең гаскәрләр фашистларны тоташтан куа барганда, февраль башында гына аңына килде.

Аны бөтен яктан гипска төрделәр һәм сөйләшүдән катгый рәвештә тыйдылар...

Ул үзенең ничек монда килеп эләккәнән дә, селкенмәслек итеп ник чорналганын да, гомумән, госпиталь караватында нилектән ятуын да аңламый иде. Үз исемен дә, телен дә оныткан иде.

Яралары коточкыч иде, дүрт кабыргасы умырылган, пуля ике жирдән кереп тәнне үтеп чыккан, тәннен тишкәлэгән ярчыкларның саны-исәбе юк, ярчыкларның кайберләре арка сөягенә кагылып-кагылып киткән иде. Исән калды дип авыз тутырып әйтергә дә кыен, яралының сулышы чак-чак сизелеп тора иде. Тагын ике айдан ул ижекләп русча сөйләшә башлады. Сүздән аның кем икәнән дә, милләтен дә белерлек түгел иде. Аның янына украин яралысын китереп карадылар, үзбәк, казакъ егетләре дә үз телләрендә эндәшеп- эндәшеп бактылар, Габдулла аларның берсенә дә җавап бирмәде.

Ул үзенең көнлек сөйләшү нормасын ярты-йорты русча биш-алты сүз белән тутырып куя иде. Егет утыз ике кило авырлыгын югалтып чырага охшап калды, егерме яшен тутырып чыгып киткән тап-таза егет, гипс биләүдән гәүдәсә бөкрәйгән, муены кыгайган, бөтен җире яра эзләре белән чуарланган, ярым телсез, хәтерсез, исемсез, милләтсез жан иясенә әйләнеп килеп чыкты.

Рухы һәм кайнар жаны исән иде чыдам татарның, аның яшисе килә иде! Алты ай тоткынлыкта тилмергән тән дәва-хәрәкәт кирәклеген кайдан төшенгәндер. Габдулла йокыдан уянып йокыга киткәнче хәрәкәтләнде, мамыкка әйләнгән мускулларын бер катырып, бер йомшартып, кул-аягын йөртергә әзерләнде.

Кырык алтының язында, сугыш беткәнгә нәкъ бер ел дигәндә ул беренче тапкыр урыныннан кузгалды. Торып утырды һәм үзен ишегалдына алып чыгуларын үтенде. Шәфкать туташлары аны ике яктан кочып тотып һавага алып чыктылар.

Ямь-яшел куе яфракларын күңелле лепердәтеп утырган карт тирәкләрне күргәч, аның томанлы башы әйләнеп китте, ул үзен кочып

тоткан туташларны этәреп агачка тотынды. Бармаклары жылы кайрыны сытып керергә тырышкандай агачка сыландылар, ләкин әле аның ябышып ук торырлык көче юк икән, ул чайкалып түбәнгә иңә башлады, кызлар аһылдашып аңа ташландылар. Габдулланың берсе өстә, берсе аста елтыраган күмер күзләреннән күз яшьләре кысылышып чыкты, ул көчсезлегеннән, гариплегеннән гарьләнеп, агачка капланып сүзсез үксәде. Аңа ияреп, тыела алмыйча кызлар да елаштылар, алар егетне ике яктан иркәләп кочалар, сөяләр һәм дөньядагы иң матур, иң кадерле иркә сүзләре белән аны юатырга тырышалар иде.

– Миленький ты наш, миленький! Хороший ты наш, умный...

Ничә айлар, еллар дәвамында кан һәм күз яше, үлем һәм һәлакәт кенә күреп гадәтләнгән Габдулланың күңеле тыела алмыйча ыргый, сикерә, әллә кайларга барып житәргә тели, аның койма янындагы яшел чирәмлеккә ятып ауныйсы, яланаяк йөгереп китәсе килә, ә үзе биләүдәге көчсез сабий булып, ике кыз кочып эскәмиядә чарасыз утыра...

Берничә көн һавага чыгарга шүрләп, кызлардан читенсенеп ятты Габдулла, тагын оятка калырмын дип уйлады, шуннан соң гына, берәз тернәкләнгән кебек тоелгач, ишегалдына алып чыгуларын үтенде. Бу юлы аны бер туташ кына кочып алып чыкты һәм үзеннән читкә жибәрмәде. Карт тирәк төбәндә чайкалып торуына өч атна булды дигәндә ул беренче мәртәбә ялгызы, култык таякларына гына ышанып чыгарга тәвәккәлләде, башта озак кына баскыч тирәсендә басып торды, аннан ярым бөкрәеп, уңга-сулга чайкалып, таныш тирәк янына теркелдәде, жанын шушы агач тарта иде егетнең. Тирәк, аның ермач-ермач жыерчыклары бик тә таныш кебек иде егеткә. Кайда күрдә соң ул нәкъ шушындый тирәкләрне? Төшендәме, өнәндәме? Габдулла озак-озак, күзләрен талдырып тирәкнең ботакларын, яфракларын өйрәнсә дә, үткәннәренә бер көн дә хәтерләмәде. Гомумән, үткәннәре булдымы икән аның? Хәтере юк, ул сүнгән, аның урынына шомлы томан кереп тулган иде. Агач кайрысын сыпырып торганда аның кырыннан шактый өлкән яшьләрдәге солдат узып китте, ул:

— Нихәл, батя? – дип эндәште.

Габдулла тирә-ягына әйләнгәләп карады, үзеннән башка берәү дә юк, димәк, карт солдат «батя» дип аңа эндәшкән?..

Шул көннән Габдулла ялгызы гына ишегалдына чыккалый башлады, аның үжәтләнеп, тешләрен кысып ныклап аякка басарга тырышканын күзәтеп торган врачлар куанышып бер-берсенә караштылар. Габдулла госпитальдә иң күп авыр яралар алган өметсез диярлек авыр хәлдәге булып исәпләнә иде. Аның беркеме дә юк дип санала, аңа хатлар да килми, үзе дә беркемгә язмый иде. Аның исем- фамилиясе билгесез, тарихы

караңгы, аның тормышы, биографиясе шушы госпиталь бусагасын атлап кергән көннән генә башлана иде. Бу сәер, сүзсез солдатның яшәргә омтылышы, яшәргә, терелергә теләве бүтән яралыларга, ялгыз калган бичараларга бик тә шифалы йогынты ясаганын күреп, врачлар авыр яралылар белән сөйләшкәндә, аларны юатканда, дәртләндергәндә Габдулланы, аның язмышын мисалга китерәләр иде.

— Күрегең, сынмаган сөягә юк, тәнендә тимер ярчыклары күпме калган, ә ул йөри, йөрергә өйрәнә, тырыша, – диләр иде.

Ипләп-интектереп күз тирәләре жыелды егетнең, жәрәхәт эзләре арасыннан күзләре элеккедәй балкып, янып карыйлар. Аны зинһенсез санап врачлар да, шәфкать туташлары да, дәрәслекне күз алдында яшермичә сөйләшәләр, аның исе китми, ни әйтсәләр, шуны китек иреннәре белән ихлас көлемсерәп тыңлый, сүзгә катышмый, берәүне дә бүлдерми, кичә сөйләшкәннәренә бүгенгә ялгый алмый иде.

Башта бүлмәдә радио юк иде, үткәрделәр. Хәзер һәммәсе дә соңгы хәбәрләренә йомылып тыңлыйлар, илләрен сагыналар, тизрәк терелеп, йөрерлек хәлгә килгәч, өйләренә кайтырга ашкыналар иде. Үтә дә нык яраланганнар ята иде бу госпитальдә, ара-тирә кемдер үлеп китә, сабыр һәм күз яшьсез аны озаталар да оныталар. Мондагыларның хисләре тупасланган, зинһеннәре һәм аңнары катыланган иде. Монда ятучылар үз гомерләрендә эллә ничә тапкыр үлеп терелгән чакма ташыдай каты жанлы батырлар иде.

Бер көнне радиодан Польша турында нидер сөйләделәр, «Варшава, Варшава», дип кат-кат кабатладылар. Түшәмгә карап чалкан яткан Габдуллага бу сүз бик таныш кебек тоелды. Ул үзенең Варшава юлында яраланганын томанлы гына исенә төшерде. Әнә ул карлы-бозлы кырда ята, күктән кап-каты боз кисәкләре шыбырдап ява...

Шул ук кичтә, һич уйламаганда радиодан татарча концерт тапшырдылар, матур, моңлы тавыш Галиябану көен җырлады. Габдулла башта көйнең-сүзләренең татарча булуын да аңламады, аңының томанлы болытында ап-ак нәзек бер сызык уянды, тәнендә нидер кышмшанды, ак сызык кызышкан тәне буйлап аска-өскә йөгәрә башлады да тынды. Җырны да, үзенең әсәрләнүен дә онытты Габдулла, аң арасындагы ак сызык кына исән калды, сызык көннән-көн зурайды, ачылды, аңа төс керде, төсләр башта киселешеп-чуалып йөдәттеләр, ниһаять, алар бергә укмашты, төйнәлде, түгәрәккә әйләнде. Бер көнне йокылы-уяулы ятканда ул түгәрәк уртасында ата-анасын, жандай якин Югары авылның биек-биек тирәкләрен, сугышка кадәрге мәчет манарасындагы тонык айны, Зәйтүнәсен күрдә һәм үзенең кем булуын исенә төшерде.

Сөөндөмө Габдулла, моны раслау кыен, сөөнмөдө бугай, ул үзөнөң төзөлмөслөк гарип, кыяфәтсөз зат икәнөн хәтерә кайтканчы ук аңлап өлгөргән иде индә. Дөрөс, ул шактый төз басып йөри башлады, сулыш алуы иркенәйдә, тәнәнә әз-мәзләп ит кунды Ләкин кунган итләр дә тәннөң һәр ноктасындагы тирән уелган жөйләрнә, шыксыз буразналарны яшерә алмыйлар иде. Яралар юылмый, бетми, бетәчәк тә түгел. Ул госпиталь мунчасына кеше юграк чакны чамалап, бер үзә генә барып йөри иде...

«Нигә яңадан туып маташырга? Нигә Габдулла исемен кабат алырга? Билгесөз солдат булып калса яхшырак түгелмә? Алда күз күрер тагын...»

Яшьлек үзөнөкөн иттә, ул тамакка тазарды, баш врач боерыгы белән ашны-суны икешәр өлөш бирә башладылар.

Егетнөң хәтерә кайтуы госпиталь хадимнәрәнә бәйрәм булды, «өеңә хәбәр итәргә кирәк, өеңә!» дип сикерештеләр шәфкать туташлары. Баш врач Леонид Аронович жентекләп, сак кына сораашты.

— Ата-анам бер дисөң алайса, Габдулла. Хатының бар идемә?

— Хатын юк...

— Ә сөйгән кызың?

Йөрәгә тырпылдап куйды егетнөң.

— Ничек дип әйтим икән...

— Аңлашылды. Бар икән. Анысы әйбәт, тик дөрөсен әйтим, хатыным бар дисөң куанычлырак булып иде.

— Ние куанычлы аның?

— Уртак тормышың әзәр булып иде, балаларың...

— Сөйгән кыз уртаклык түгелмә?

Леонид Аронович жавап бирергә ашыкмады, бармакларын бөкләп саный башлады:

— Аякларың йөри, гәүдәң хәрәкәтләнә, көч-егәрәң әкрән генә кайта, хәлөң тагын да яхшырып дип ышанам, Габдулла.

Күпмә вакытлар үз исемен ишетмәгән егет чак кына елап жибәрмәдә... Габдулласын Габдулла, Леонид Аронович юкка гына сорамады «хатының бармы?» дип... Ул гомерлек гарип-гораба, күз көегә, ким кеше, бу кыяфәт белән сөйгән кызың каршына ничек кайтмак кирәк? Котсыз имгәк авылда кемгә кирәк? Кайтмаска, рөхсәт итсәләр, шушы госпитальдә үк хезмәткә калырга, үлгәнчә шунда яшәргә... Гомерә дә куян койрыгы кебек кыска калгандыр индә аның...

— Леонид Аронович, мин гомерем буе чирлө булырмынмы? – дип сорады ул баш врачтан.

— Алтмышларга кадәр сәламәт яшәрсөң, Габдулла. Аннан соң чирөңнөң кирә кайту ихтималы бар, – дидә врач, ни уйлаганын яшермичә әйтөп

бирде.

— Алтмышка? – Көлүөн оныткан Габдулла көлөмсерәде. – Мин алтмышка кадәр барып җитә аламмы?

— Житәсең! – диде акыллы яһүд. – Житәсең, егетем.

Бүтән кешегә болай ышанып әйтмәс идем, аны әйтәм. Тамырың ныклыгын беләм. Токымың таза синең, егәрле.

Сиңа язмыш йөз еллык гомер биргән булган да бер өлешен сугыш кисеп алган. Яшә, ышанып яшә. Кстати, өеңә хат яздыңмы әле?

— Язам, язам...

Һәм Габдулла «инде оныттым, инде кайтмыйм!» дигән Югары авылга кайтырга җыенды. Ул бик ныгытып әзерләнде, кемнәрне кайткач та күрергә икәнлеген күңеленнән кичерде, ата-анасын ничегрәк юатырга кирәк буласын кат-кат зиһен иләге аша үткәрәп, сүзләр эзләде. Ахыр чиктә, язмыштан узмыш юк, ата-ана егетне кабул итәр, сыендырыр, бергә дә яшәрләр. Әмма туган илгә кайтуның үтә четерекле, моннан торып хәл итә алмаслык бер ягы бар иде, ул – Зәйтүнә. Дөрөс, ул инде әллә кайчан кияүгә чыккандыр, бәлки бүтән авылга төшөп, Югары авылдан күчкәндер дә, андый чибәр кызны егетләргә кытлык заманда да ялгыз калдырмасылар, үзе дә көтеп чыдамас, сугыш тынганга еллар үтеп тә хәбәр-хәтерә килмәгән, эзсез югалган кешегә өмет баглап кем инде гомерен суга салсын?..

Шулай да, шулай да... Габдулла кайтып китәргә булды. Леонид Аронович та күргән саен: «Кайт, сәламәтлеген ышанычлы», дип үгетләде.

Аны госпиталь белән озатып калдылар, сугышта ике аягын, бер кулын һәм сыңар күзен югалткан украин егете Гаврил Покуль сыңар кулы белән аның аягын кочаклады.

— Күрсеннәр, Абдулка, алтын егет син! Әгәр синнән йөз чөерсәләр, иманнарын укыт. Беләм, көтәләр анда сине, беләм! Менә минем хәл генә читен...

Покульның хатыны моннан бер ел элек алырга килгән иде, ирен күргәч карашы караңгыланды, өченче тәүлектә: «Билет юлларга барам», дап чыгып китте дә югалды, эзләттеләр, өенә кайтмаган, илнең берәр ягына качкандыр, дип юрадылар...

Габдулла савыгып яткан госпиталь нәни шәһәргә урнашкан булса да, тимер юл буена, вокзалга кадәр аны йөк машинасы белән төшереп куйдылар. Сабуллашып, ят юлчылар арасында берүзе калгач, ул үз хәленнән үзе сәерсенеп («Кайтып бараммы?»), стеналарга ябыштырылган сары кәгазьләргә укып бетерде, идәндә тып-тып чабышкан нәни балаларны күзәтте, поезд килергә аз гына вакыт калгач, бер читтәрәк укмашкан солдатлар янына, үзе шикелле инвалидлар катына барып басты.

Кем кая кайта, кайсы фронтта сугышкан, кайчан, ничек яраланган, гәп гел шул тирәдә бара иде. Агач аяклы, сыңар куллы, зәңгәр күзле кылчык кына бер адәм Габдулланың үрә каткан гәүдәсенә карап нигәдер аны яратмады, сорау арты сорау яудырып интектерергә тотынды. Габдулла теләр-теләмәсрәк жавап бирде, Варшава юлында каты яраланып бүген генә госпитальдән чыгып, иленә кайтып баруын сөйләде. Кылчык солдат та, аның тирәсендәгеләр дә чак кына кәгеп алганнар, битләре тимгел-тимгел кызарып чыккан, кәефләре шәбәйгән иде, кабатлап сорадылар:

— Кайсы, кайсы госпитальдән дидең син?

Үзе яткан госпитальнең исемең атагач, кылчык солдат янындагыларга күз кысты:

— Анда гарип-гораба ята ич, алдама! – дип кычкырды.

— Нишләп алдыйм ди? – Габдулла якынаеп килгән поезд тавышын ишетеп, аркасындагы биштәр бавын тарткалады.

— Анда тома гарипләр ята, ә син, күр, үгез кебек тап-таза,– диде дә кылчык үткер йодрыгы белән Габдулланың касыгына китереп төртте.

Ни булганын аңышмый калды Габдулла, киселгән агач кебек идәнгә ауды, авызыннан күбек агып чыкты, күзләре калайланды. Ул арада боларны читтән күзәтеп торган, ике аягы да төптән үк киселгән матрос, дүрт тәгәрмәчле нәни арбасын жәһәт-жәһәт тәгәрәтеп Габдулла янына килеп житте һәм илереп:

— Солдат умирает! – дип кычкырды. Аның яшел тавышына читтәрәк торган гарипләр, сукурлар, аяксызлар соңгы сулышында яткан Габдулланы урап алдылар.

— Браток, не умирай! Шушы көнгә килеп житкәч, ради бога, не умирай! Чыда, үлмә! – дип ялвардылар.

Кылчык солдат күкрәген кулы белән төйгән аяксыз матроска кушылып елый, алар бертуктаусыз:

— Не умирай, браток, не умирай! – дип такмаклайлар иде.

Бу хәлне тамаша итеп торган пассажирлар, хатын-кызлар, бала-чага аларга кушылып төрле тавышларга елашырга керештеләр, поезд килде һәм Габдулласыз гына китеп тә барды. Аны тиз-тиз хәстәрләп озак атна-айлар яткан госпиталенә кире кайтардылар...

Тагын госпиталь. Тагын тынмас жан Леонид Аронович карамагында. Тагын бер-бер артлы авырдан-авыр өч операция. Солдат тәнәннән атна буе тимер ярчыклар чүпләделәр. Атна буена ул һушсыз ыңгырашып ятты. Әле поездлар ел дәвамында аннан башка гына үтеп торды, төгәл бер ел караватта аунады Югары авыл егете Габдулла Сөләйманов... Аяусызланды, кырысланды, нәкъ ел үткәч, билең тимер корсет белән ныгытып буып, аны

иленә кайтарып жибәрделәр.

Госпиталь ярым буш иде инде, терелгәннәр таралышкан, үләселәр үлгән, вокзалда да солдатлар азайган иде, аның каравы бөтен почмакларны, пәке эзеннән шадраланган эскәмияләрне, диваннарны балалы хатыннар баскан иде. Бала-чаганың ишлелеген күреп Габдулла тирән һәм авыр итеп көрсенде...

7. ҮЗЕМ

Кеше гомере үтә кыска, саескан гомерен биргән дөнья адәм баласына. Кеше туа, исәя башлауга ук ул «үлем, әжәл» дигән хәтәр сүзләрнең серенә төшенә, якыннарының, белешләренә бу дөнъяны ташлап китүләрен күреп, ишетеп яши. Гомернең чикләнган икәнән, көннәрдән бер көнне үзенең юлы киселәсәң дә аңлый. Үләсен белсә дә, кеше бер чакта да үлем турында уйлап яшәми. Кеше жир йөзәндә үлемсез мәгънәләр, мәңгелек барын белә, шулар белән юана, яшәешен бизи, онытыла.

Мәңгелек – безнең изге жиребез, зәңгәр планетабыз. Мәңгелек – безнең зәңгәр күгебез, мәңгелек нурлы кояш, ягымлы-ягымлы ай, гомеребезне бизәп, бәйрәм ясап балкыган сансыз-исәпсез йолдызлар. Иделәбез, сыгыммалы матур телебез, моңыбыз, Тукай, Сәйдәш... Безнең күңелләргә Бетховен, Шаляпин, Григлар да иркен керә, океан-диңгезләр, елга-дәръялар, Кавказ-Кырым таулары да сыя, алар да синеке, син – кеше, синең күңеләң күпне тели, күпне үз итә ала. Жәң диләр, йөрәк диләр, татар халкы шулар уртасына Күңел дигән серле дәръя урнаштырган. Кеше күңеле күзгә күренми, барлыгы беләнми, әмма ул бар. Күңел – кеше белән бергә туа, бергә ярала, әле ул буш була, тора-бара тормыш тәҗрибәсе, хисләр, тәэсирләр, мәхәббәт белән байый. Күңелнең буш калу ихтималы да бар – бусы кеше өчен иң зур фаҗига!

Кеше табигатендә Мәңгелеккә омтылу хисе туганда ук салынган инде, бала туа, йөрергә, йөгөрергә өйрәнә, беркем әйтмәсә дә, сурәт ясарга тотына. Кулына ни эләксә – күмер кисәгеме, акбурмы, чыбык кисәгеме – стенага, мич акшарына, урам комына, яр балчыгына, ак кәгазьгә иң әүвәл Кеше сурәтен сызгалый. Йорт рәсемен төшерә. Кыеш-мыеш була аның йорты, тәрәзәләре авыш-авыш, моржасы кыек, моржадан чыккан төтен ат койрыгы сыман таралып китә, мәгәр инде бу – чын йорт. Йорт янында үзе. Бу йорт баланың яшәргә, тормыш итәргә, бәхет эзләргә омтылышы дигән сүз. Кеше яшәргә тели икән, мәңгелеккә омтылмыйча чын тормышын кора да алмый. Мәңгелеккә омтылу аның канына, күзәнәкләренә сеңгән, яши-яши шушы омтылыш аның күңеленә дә иңә. Дүрт-биш яшьлек малайлар үзләреннән кечкенәләрен кыерсытырга гадәтләнәләр, кызларның чәчен

тарталар, нәниләр ясаган ком тауларын ишәләр, уенчыкларын тартып алып ваталар, кыралар. Тудыру, ясау, кору, төзү белән янәшә үк кешедә җимерү, вату, җиңү инстинкты да туа. Җиде-сигездә малайлар танк рәсеме ясый, зәңгәр канатлы, кызыл йолдызлы самолетлар белән дәфтәр битләрен тутыра. Бу кинолардан күрәп, китаплардан укып кына түгел, кеше җаны Җиңү дэгъвалый, өстенлеген расларга омтыла. Өстенлекне алга куеп яши башлау да Мәңгелеккә омтылу.

Баланың кайсы инстинкты алгарак китәр, анысы тирә-якка, бала яшәгән мохитка бәйләнгән.

Хәрәф таныганчы ук күп балалар исемнәрен язарга өйрәнәләр. Хәрәфләргә кирле-морлы куя-куя, тигезле-тигезсез юлга үз исемен сыйдыра бала һәм шуннан китә! Өй стенасына, урам тузанына, акшарланган мич кабыргасына, үсеп-күкрәп утырган агач кайрыларына, кулына ни эләксә шуның белән исемен беркетә. Әле ул бу дөньядан кайчан да булса китәсен уйламый, әмма уянган күңел үз вазифасын төп-төгәл үти – Кеше, Адәм баласы Мәңгелеккә омтылганын белми дә кала. Әлегә бу омтылыш бердәнбер һәм дәрәҗә чагылыш таба – кайда да исемен беркетү юлы белән кеше үзенең барлыгын раслап, гомерен озайтырга тырыша. Шәһәр йортларына күз салыгыз, бөтен йортларда диярлек «Фәрит +Әминә=мәхәббәт» дип сырланган. Бу ике җанның Мәңгелеккә беренче талпынуы, чөнки Фәрит Әминәсез, Әминә Фәритсез токымын дәвам итә алмаячак. Бала җаннары да инде бер-берсен эзлиләр, күңел монда да акыллы киңәшен бирә: «Уян, эзлә, тап, кушыл!» Әлегә әнә шулай, стеналарга исеменә янәшә куеп та кушылырга мөмкин. Астарак нык, эре-эре хәрәфләр белән «Булат – дурак!» дип язып куелган. Бу да Мәңгелеккә омтылуның бер төре. Моңы, әлбәттә, кыз бала язган. Ул: «Әгәр син мине вакытында эзләп тапмасаң, минем белән булмасаң, мине иш итеп нәсел-токымыбызны калдырмасаң, син – юләр!» Ямьсез яңгыраган ике сүзнең асылында нинди мәгънә һәм алдан күрүчәнлек ята.

Пәке очы белән исемнәрен теләсә кая сеңдергән егет-җиләннәргә без ләгънәт укыйбыз, «Чаян» журналы андыйларны әледән-әле пешекләп тора, әмма бу ярымкыргыйлыкның нигезендә яшәү омтылышы, Мәңгелеккә ашкыну яшерелгән.

Кавказ, Кырым тауларыңда йөргәндә мин биек-биек текә таш кыяларның маңгаена майлы буяулар белән, ат боты-ат боты хәрәфләр белән язылган әллә кайлардан кычкырып торган исемнәргә күрәп шаккатам, шунда менеп җитәргә кирәк бит, буявын юнәтергә кирәк (әле монда идән буярга табалмыйча тинтерисең!), шунда бауга бәйләнеп асылынып торып кыяга исеменә теркәргә кирәк. Бүтәнчә менү юлы юк!

Күпме мәшәкәт чигеп, ничаклы интегеп, акча түгеп йөргән ул Паша-Машалар, Петя-Митяләрне дә энә шул Мәңгелеккә йөз тоту дәртләндергән. Алар шушы мизгелдә үз бурычлары үтәлдә дип сөенгәннәр һәм күмәк бәхетне татыганнар. «Күрегез, безнең исемнәр таш кыяның күкрәгендә калды. Мәңгелеккә!»

Дөрес, буяулы кулларын тау чирәменә сөртә-сөртә чистарынганда, буяу эзләрен юарга керосин эзләп чапканда алар мондый сүзләренә әйтмәгәннәрдер, әмма Күңел төпкелендә канәгатьләнү, сөенеч һәм горурлык уянымый калмагандыр...

Мәңгелеккә омтылыш нәтижәсендә адәм баласының күңеленә Мәхәббәт иңә, егет белән кыз бер-берсен эзләп табалар. Ир белән Хатын дигән югары дәрәжәне алалар. Мәхәббәт җимеше булып Мәңгелекнең иң ышанычлы дәлиле – Бала туа...

Бала...

Балага мәхәббәт... Аннан да бөөк, аннан да татлы, аннан да рәхәт якты хис бармы бу дөньяда? Белмим, юктыр. Бала – кеше яшәешенең якты, тирән мәгънәсе...

Гади генә яшәгән, гади яшәргә әзерләнгән татар егете Габдулла күңелендә дәһшәтле нәфрәт беренче канлы сугышлардан соң ук уянды. Дошманга нәфрәт, үч алу хисе, дошманны күрә алмау – Мәңгелеккә омтылышның бер тармагы ул, әле ышанучан гади акылы белән сугышның һәлакәт китерүенә йомгак ясап бирә алмаса да, Габдулла сугышның бик күп ир-атларның, адәм улларының Мәңгелеккә барыр юлларын вакытсыз кисә торган афәт, гайре табигый хәл икәнлеген Күңеленә бөтен дулкыннары белән тойды. Туган ил, Идел-Йорт, Туган халкың – Мәңгелек икән, фашист-дәҗҗал энә шуларны кырырга, көл итәргә килә. Синең нәсел-нәсәбеңнең, гомер агачыңның тамырына балта чабарга килә.

Мәңгелеккә омтылышы көчле булган егетнең!

Караңгы төн, өстә авыр шинель, аякта калын табанлы кирза итек, кулда автомат, аркада капчык, дөм-кара елга өстендә көймә койрыгына снаряд төшеп ярылгач, ул салкын суга чалкан барып төште, каушаудан мие томаланды, судан калкынды һәм дәү генә такта кисәгенең нәкъ уң кул якта булырга тиешлеген үзен Мәңгелеккә турылаган Күңел күзгә белән күрде. Автоматын сул иңенә күчергән иде, уң кулы буш иде һәм шул кул такта башына чытырдап ябышты...

Күңел күзгә...

Нинди өметле, якты сүз тапкан татар халкы. «Күңел күзгә күрмәсә, маңгай күзгә ботак тишеге», дигән. А, маңгай күзгә дә нинди үткән, нинди җитез, ә Күңел күзгә янында ул гап-гади ботак тишеге икән! Күңел күзгә –

Мәңгелеккә омтылыш күзе ул.

Шинель манма су булып аны аска сөйрәде, төпкә тартты, як-якта снарядлар ярыла, елга кайный, кемнәрдер илереп-илереп дөнья белән сабуллашалар, кайда уң, кайда сул – белерлек түгел, су котырынып бөтерелә, йолка, батыра, ә Габдулланың күңел күзе туры юл сайлый алды, ул берәр потлы итекларен чак сөйрәп ярга чыгып егылды...

Әллә ничә снаряд берьюлы тиеп танкны бөтен яктан ут камаланганда, иптәшләре үлеп калганда, дөрлөп янган килеш ул танктан чыга алды. «Күзең ничек янып пешмәде икән?» дип шаккатты соңыннан врачлар, таң калды...

Күз...

Малай чакта, дустым Этәч Ибан белән мунча ишеген мәрә ясап, бакыр көпшәле наганга шырпы күкертте һәм дары тутырып «атыш ярышлары» үткәргән идек. Ибанның күз астына наган көпшәсенә кыйпылчыгы китереп бәргән иде. «Күзне фәрештәләр саклай», дип аңлатканнар иде әпчи карчыклар бу хикмәтле хәлне. Фәрештәләр түгел, маңгай күзен дә күңел күзе саклай. Танкны ничек ача алганын, ничек чыкканын Габдулла белми, хәтерләми, иссез-өнсез иде ул хәтәр мизгелдә егетебез, әмма бу мизгелдә дә аның белән Күңеле җитәкчелек иткән, тимер чыдамыйча эреп акканда, корыч кайнаганда ул аны өскә чыгарга өндәгән, көч биргән, башня капкачының снаряд шартлавыннан ачык икәннән белдергән, сул җиңе белән күзен томаларга боерган, чыгуга атып екмасыннар өчен чылбыр тирәсенә елышырга кушкан. Дөрлөп янган гәүдәне шунда ук калкытып кар тулы тирән канауга илтеп ташлаган. Кеше, логик акылы белән боларның берсен дә аңламый, аңлата да алмый, гайре табигый очракларда кеше ихтыярына Күңел тулаем хужа булып ала, Мәңгелеккә ифрат тугры Күңел адәм балаларын бик күп бәләләрдән коткара, бәлә-казалардан йолып ала.

Сөләйман бабайның Капка турындагы уйларын хәтерлисезме? Аның Күңеле дә шушы капкадан озакламый чыгып китәсен сизенә иде. Ул чыгып китә икән – кемдер кайтып керергә дә тиеш. Шулай булмаганда изге Мәңгелек чылбыр өзелә. Әгәр берәүнең дә кайтып керәсенә ышанмаса, ул яңа Капка турында уйлай алыр идемени? Бәлки, Разиясе акылга килер, көтмәгәндә авылга кайтыр. Сөләйманның күзе мәңгегә йомылганда, якты дөньяга, Югары авыл тирәләренә, Изге чишмәгә, Йомры ташка аның акылы белән, аның Күңел яктысы белән карар...

Зөләйха әби ак маен язып бетерде дә ялгышып аны сары май итеп эретеп алды. Гажәпләнде, үзен тинтәк дип сүктә, асылда монда да искитәрлек эш юк иде. Зөләйха да иртәгәгә көне белән яши иде, тормышы бүген белән чикләнмәс, иртәгә дә көн булыр, шул иртәгә аны да ипләп кенә

Мәңгелеккә илтер дип ышана иде. Солы коймагы пешереп, сары май белән мул майлап Габдулласын сыйлыйсы килә иде аның. Акылы белән ул моны күз алдына да китерә алмады, әмма күңел... Күңел түренә мәңге китмәскә урнашкан Габдулла, энә, өстәл янына утырган да майга манчый-манчый коймак ашап утыра...

Сөләйман карт жиз төймәләр белән бизәлгән йөгәннен берәүгә дә бирми, һаман саклый! Ат чабышларына катнаша алмады Сөләйман, чабышкы атлары булмады, ул һаман үзе башкара алмаганнарны да Габдулласы үтәр, башкарып чыгар, ул өметләнгәннәрне тормышка ашырыр дип көтә иде...

Әдипләр күбрәк аналарның балага булган мәхәббәте хакында язалар, эти кешеләр, янәсе кырыс була, алар дөнья гаменә чумып яшәп, гаиләдә тәрбия эшләренә катнашмыйлар, бөтен авырлык аналар җилкәсенә төшә дип раслыйлар. О, алаймы икән? Алаймы?.. Буш күңелләр була, таш күңелләр очрый, ләкин кайнар җанлы аталарның балага мәхәббәтен сөйли алырлык, аңлатырлык кодрәт тә, сүз дә юк... Сөләйман картның «олан, оланым!» дип калкып-ныгып килгән ак каенны назлаганын гына бер күрсәтергә иде сезгә!.. Сөләйман балаларының өчесен дә тигез күрдә, керсез мәхәббәт белән яратты. Зөләйха моны белә иде, ул картын балаларны сөйгән өчен дә яратты бугай. Сөләйман аңа бер мәлне: «Бар да булды, сиңа әйтәм, ачлык-ялангачлыкны да, бәхетне дә татыдык, бала сөеп кенә туеп булмады», дигән иде...

Ил агасының онык көтә башлаган мизгеле җиткәннен белдерүче уй иде бу, олы уй, чын уй, матур уй иде.

Нишләсен Зөләйха, ни әйтсен дә ни дип картының күңелен юатсын. Килен булып төшкәч, шактый вакыт бәбәйгә уза алмады, бәбәй арты бәбәй ташыр чагы кысыр үттә дип әйтергә ярый, талканнарының да икесе дәрәс булмады, өченчесе, оланнары, канлы кырларда югалып калды...

8. ГАБДУЛЛА (дәвам).

Ул ашыкмыйча гына озын үрдән төшеп килә. Петровка спирт заводыннан Сарсазга торфка баручылар аны ике юл чатына кадәр утыртып кайттылар, ул чатта төшеп калды. Аның арбадан көч-хәл белән ябыша-ябыша төшүен күргән олаучы: «Абзый, бик йончыгансың, карт кешегә юл авырдыр, әллә Югары авылга кадәр генә илтеп куйыйммы?» дип сорады. «Ипләп кенә барып җитәрмен, аннан күз күрер», диде Габдулла, сиздермичә генә корсетын рәтләп куеп...

Петровкага кадәр Габдулланы Бөгелмәгә спирт илтергә барган атлылар утыртып кайткан иде. Үзенең кайдан, кая кайтуы турында

олаучыларның берсенә дә белдермәде ул, сөйләшмәскә гадәтләнгән солдат сорауларга елмайды, әмма җавап бирмәде, ул ачылып китмәгәч, юлдашлары да төпченергә яхшысынмадылар. Чырае бигрәк куркыныч иде сәер солдатның! Атлар борылып караганда Габдулла пошынып фикер йөртте: «Әллә алар да курка инде миннән?»

Менә ул кузаклары тугаеп килгән борчак басуын урталай ярган туры юл белән төшеп килә. Монда җирнең һәр карышы аңа таныш, авылга җитәрәк чакрым баганасы бар иде, ул юк, череп аугандыр. Уң якта таулар, Кызыл яр, арырак, аларның ындыр турларында тауда – киң авызлы тарлавык, Изге чишмә, Йомры таш... Чуал күпере ягасындагы ике ярдагы тупыллар... Таныш, яклар... Ул шушы таныш якларга ят кеше булып кайтып килә. Күкрәп торган егет булып чыгып киткән иде, әкиятләрдәге дию пәриә каргап бозган ямьсез бер карт кайта. Бала йоныннан гына торган ап-ак мамык чәчле бабай кайта...

Госпитальдә чакта да, кайтканда да аны бер туры сорау газаплады: кемлеген белдерергәме, юкмы?

Хәйран вакыт узды, өйдә дә, авылда да аны үлгән дип санарга күнеккәннәрдер, «кайгы ил белән килде», дип юаныч та тапканнардыр... һәм шул чакта, кайгы яралары эз-мәз ялганганда, гомерлек гарип, имгәк булып кайтып керсен әле. Чыдармы ата-ананың йөрәге? Картларның калган кыска гомерләренә өстәмә газап китермәсме Габдулла?..

Габдулланың күңел көзгесе хәзер аерата сак, сизгер, бер ялгыш караш та аны чәлпәрәмә китерәчәк!

Кайтыргамы?

Кайтмаскамы?

Авылларының урамына кергәндә бу сорауларга җавабы әзер түгел иде әле Габдулланың, иң очтагы йорттан, сунарчы Айтуган йортыннан өере белән бурзайлар өреп чыкты, алар ярысып һау-һаулап аны берәз озата бардылар. «Танымадылар!» дип сыкранды күңел һәм аңа яңа уй инде: «Әгәр әти белән әни таныса, калам... Юк икән, китәм дә барам!»

Капка яңа. Әле тактасы каралмаган, кадак башлары күгәрмәгән, тап-таза имән баганаларга эленгән өр-яңа урыс капка иде. «Өйдә хужа бар икән, әллә Разияләр кала икмәген тарсынып кайтып төшкәннәрме?» дип уйлады Габдулла. Капка тимере дә, баганага кагылган ат бәйли торган божра да таныш, «йортта ат җигәрлек яшъ кеше бар икән!» һәм бу яңа уй, йортта яшъ кеше булуы аны өркеткәндәй булды, ул адымнарын тагын да акрынайтып ишегалдына керде, баскычта таралып-сузылып яткан ялкау пәси сыңар күзен чүт-чүт кенә ачып карады да, колакларын селкеткәч, татлы йокыга китте. Тануымы бу, танымавымы? Баскычтан менгәндә корсет күкрәк

читлеген изеп кeргән кебек булды, бусаганы атлап чыккач, ул туктап калды, тынычланды.

— Исәннәрмесез,— диде ул аңкавына ябышкан коры телен чак-чак әйләндереп.

Икесе дә өйдәләр икән, әтисе ян сәкегә утырып, тезенә кайрак куеп пычак үткенли, әнисе тастымал тотып кече якка кереп барган жиреннән шып тукталып, керүчегә карадылар.

— Саумы, солдат, – әтисенен ак кашлары өскә күтәрелеп алды, ул, кара кәләпүшен төзәтеп, пычагын сәкегә куйды. – Уз, әйдә, түрдән уз.

Күнитекләрне салыргамы, әллә шул килеш узаргамы?..

Карт белән карчык бусага янына басып тынып, йомылып калган сәер юлаучыга карадылар: кем булыр бу? Хәерче дисән, өстендә солдат киёмнәре, гимнастерка, чалбар, башында кояшта уңып, агарып беткән фуражка. Капчыгы жылкәдә. Ни көтә ул? Ник дәшми?

— Уз, мөсафир, утыр, – диде Зөләйха, танырга теләгәндәй якынрак килеп. Керүченең гариплеген, кот очарлык ямьсезлеген күреп, ул чак кычкырып жибәрмәде, тыелып калды.

— Рәхмәт, рәхмәт,— Габдулла биштәрен дә салмыйча ян сәкенен ишек катына килеп житкән башына барып утырды.

— Кай якларга юл тотуың, солдат? – диде Сөләйман. – Берәр яры барышмы, кайтышмы?

— Кайтыш,— дип көрсенде Габдулла.

— Әллә?

— Кайтам, кайтам, һич өйгә әләгеп булмый.

— Сугыш беткәннән бирле кайтып житә алмыйсыңмы шулай?

— Шулай... Әйләнечтән юл туры диләр, ә мин әйләнеп кермәгән госпиталь калмады. Жәһәннәмне күрдек, тәмугта булдық, инде житешеп өйгә кайтып барыш.

Хужалар колакларын торгыздылар: әллә?.. Сөләйманның эче жылынып китте:

— Кайтып житә алмаганнар да бар диген, агай?

— Дөнья бит,— диде Габдулла туры сүздән тайчынып.

Сөләйман аннан төплерәк җавап көтеп ала алмагач:

— Ата-анаң бармы соң, исәннәрме? – дип сорады.

Зөләйха – сизгер жан, юлаучы солдатның алар бусагасын тиктәскә атлап кермәсен чамалап, алгарак иелеп, колагын ачып куйды, яулыгын тартыбрак бәйләде.

— Исәннәр дип беләм.

— Илгә кайту куаныч; көтеп торулары читен.

Сөләйманның әңгәмәне һаман читкә каеруы, турыдан-туры Габдулла хакында сорашмавы Зөләйханың жанын талкыды, ул кат-кат тамагын кырып:

— Сиңа әйтәм!..– дип эндәште.

— Көтеп тә арганнардыр инде. Юкка чыкты дип тә беләләрдер...

— Ә безнең улыбыз югалды. Хәбәрсез югалды.

— Эзләтеп карадыгызмы соң?

— Эзләтеп ни файда? Исән булса, бер-бер хәбәре килеп житәр иде дә...

Өй эче эссе дип әйтерлек иде, килгән шәпкә аркасына дым йөгөргән, хәзер тимер корсет эченә тир агып Габдулланың тәннен кычыттырды, авызы көйде.

— Кая болай ашыгып кузгаласың, мосафир? – диде Зөләйха.

— Барыр юлым байтак, энә әйтәсез ич, көтәләрдер.

— Сиңа әйтәм! – дип кабатлады Зөләйха өзелеп.

— Пычагымны үткенлим, үткенлим, нигә икәннен аңышмыйм. Син кайтасыга икән, солдат. Хәзер тавык суям, аш салырбыз, ашыкма син, әзмәз хәл жый. Күрәм, талчыккансың. Моңа чаклы госпитальдә яткач, ай-ай, саулыгыңны какшаткандыр сугыш!

— Эссерәк шул, тамак янды.

— Чәем хәзер кайнап чыга,– диде Зөләйха.

Габдулла тиз-тиз генә карашын аларга юнәлтте: «Танымадылар!»

— Булса, салкын чишмә суы эчәр идем. Бик салкынын.

— Анысын да хәзер апкайтабыз,– диде Сөләйман.

— Чишмә ерак түгелмени?

— Монда, ындыр артындагы тауда гына.

— Рәнжемәгез, үзем барып эчсәм дим... Сусадым.., Чишмәләр сагындырды.

— Нинди рәнжү ди?.. Тик, нигә интегеп йөрөргә? Карчык замат арасында алып кайта аны.

Габдулла әнкәсенәң нык бирешкән гәүдәсенә карады, карашын түбәнгә төшерде.

— Мин үзем...

Сөләйман белән Зөләйха ни әйтергә белмичә аптырап калдылар. Солдатның капкадан чыккач та уңга борылып, туп-туры Чуал яры буйлап Олы суга ышанычлы адымнар белән төшеп китүе хужаларның аңын бөтенләй югалтты.

«Ата-анаң да танырлыгың калмагач, син монда инде ят кеше, артык кеше, артык кашык!» – дип кыйналды Габдулланың жаны. Көтәләр икән, алар үз унларын – Габдулланы көтәләр, синең ише гарип-горабаны түгел!

Йөнтәс яшел мүк белән тышланган сөйкемле вак ташлар арасыннан

элекке кебек үк челтерәп-гөрләп Чуал ага! Тавышланып килә дә, Олы су белән кушылгач, сабырланып, тынып кала. Өч яктан убылган уй кебек, өч су бергә кушыла! Олы су – болганчык.

Чуал чип-чиста, таудан, Йомры таш яныннан тагын да чистарак, күз яшедәй саф су төшә. Басмага кергәч, ул гимнастерка якасын ычкындырып жибәрде. Агачлар нык үзгәргән, танырлык түгел, ешланган, куерган. Ындыр артындагы агачлар да шактый исәйгән...

Житкәңдер, шушы урыннарны күргәч, борылып кайтса да ярыйдыр, ул басма аша чыгып, көч-хәл белән иелеп, сыңар учына су тутырып озак кына эчте... Борылырга кирәк, әткә-әнкәсе әллә ни уйлар, куркып калырлар. Үтеп барышлый кер дә, иркенләп аңлашмастан, чишмә суы эчәргә чыгып кит. Кызулык белән Габдулла саклыкны югалткан иде, хәзер үкенде. Нигә дип су буйларына төшеп йөрергә иде?.. Хәзер нинди йөз белән кайтып кермәк кирәк? Әллә килгән-килгән өскәрәк тә менәргәме? Әллә яңадан кайта бу якларга, әллә юк... Чак кына, жил иркенә бирелгән юаш тауларга эзрәк менәр дә төшәр... Ул ипләп кенә, бар авырлыгын кулындагы шоматаякка салып сукмактан менә башлады. Менгән саен офыклар ерагайды, киңәйде, кызган һава хуш ис, жиләк исе белән тыгызланып тулган иде. Тәвәккәлләгән – таш йоткан! Сулышы кысылып, йөрәге кагарга тотынса да, ул бер башлагач Чишмә янына ук менеп житте, бөгелеп Йомры ташка сәлам бирде. Бар икән әле, утыра икән! Чишмә башына барыйм дигәч шып тукталды, нәкъ аның каршысында Яңа ел чыршысы кебек мул бизәлгән салпы яфраклы дәү зирек басып тора иде. Дөрөс, уенчыклар элмәгәннәр зиреккә, ботагы саен чүпрәк элгәннәр. Гажәп, әле дә бер бар икән борынгы йолалар Югары авылда. Элек-электән, Габдулла үзен-үзе белгәннән бирле, Сабан туге буласы көнгә каршы, кичке ярауда, кояш нәкъ баеп барганда житкән кызлар Йомры таш янына менәләр иде. Алар таш тирәсендәге агачларга ал, зәңгәр тасмалар бәйлиләр, чиккән кулъяулык эләр һәм жан сөйгәннәренең исемен атап, тәңредән якын араларда шуның белән кавыштыруны үтенәр. Сөйгәннең исемен янәшәдәге кызлар ишетеп калмасын, әмма аны кычкырып та әйтергә кирәк! Хикмәт хәлләр була иде тарлавыкның азагында! Бер ел килгән кызлар була, ике ел йөргәннәр очрый, өченче-дүртенче елга китсә, кызлар Йомры ташны кочып елыйлар, сөйгәннәренең исемнәрен иптәш кызлары гына түгел, күкләр ишәтерлек итеп кабатлыйлар...

Бәби табалмаганнар да бу юлны буш итми, каза күргәннәр дә баш орып килә, әйбер-кара югалганда да Йомры ташка баш оралар, вак-төяк акча ташлыйлар, ыбыр-чыбыр бала-чага шыпырт кына көмеш, бакырны жыештырып китә...

Габдулла бизэлгән агачка якынак килде һәм эленгән нәрсә-караларның бәбәй күлмәкләре икәннән аңлап арткарак чигенде: бусы тагын нинди йола икән? Хатын-кыз күлмәге да эленгән түгелме? Яулык та?..

Ул күз йөгертәп тирә-ягын караштырды һәм зирек төбәндәге юка күлгәдә жәйрәп йоклап яткан хатын-кызны абайлады.

9. ГАБДУЛЛА БЕЛӘН ЗӘЙТҮНӘ

Йоклап яткан хатын-кызны күрәп, кемнәндер яшерен эшенә шаһит булгандай читенсенде Габдулла һәм чишмә суының аргы ягына үтте, куелыкка керде, моннан йоклаучы үзе күренми, баш очындагы ап-ак юка чүпрәкләре генә нидер сөйләп жылфердиләр иде. Су эчәсе килү онытылды, ул маңгаен жыерып уйланырга тотынды. Чишмә башында йоклап яту түгел, хатын-кызлар япа-ялгыз йөрергә дә куркалар иде... Ни булган бу хатынга? Чишмә Анасыннан ни сорап менгән? Үзе авырумы, баласымы? Сорарга менгән икән, ни дип ятып йоклаган?..

Мөгаен, чирледер ул бичара...

Дүрт ай буе баласы елаган, дүрт ай дәвамында йокы күрмәгән, бианага ярыйм дип, ирне карыйм дип жәфа чиккән ананың кинәт шулай онытылып китүен Габдулла күңеленә китерә алмады...

Бераз көтәп торды, хатын кузгалмады, бусы үкенечле иде, Габдулланың Йомры таш белән, Чишмә Анасы белән бүтәнчәрәк сабуулашасы килгән иде. Күңеленең иң тирән, иң ерак почмагында, моңарчы аның авыр язмышын хәл иткәндә әле катнашмаган аулакта, яшертен генә, нәни генә өметә дә бар иде әле аның...

Хатын уяныр да кайтып китәр, көтимче бераз, дип нәтижә ясады солдат. Арган иде, бик читенлек белән генә тезләнде, таягы ярдәмендә утырды, талып гүлгән айкларын сузып жибәрде, тәнненә күптән татымаган рәхәтлек йөгертте. Бер минутка гына ул үзен биләүсез, төзек тәнле, йөгерткән хәрәкәтле япъ-яшь егет дип хис итте... Әллә бу изге урыннарның сикерле көче чыннан да бар инде?.. Өмет дигәннән, өметә бар иде Габдулланың, инде ул адәм чыдамаслык бәла-казалардан, гарасатлардан башын исән алып чыгып, туган төбәгенә кайткан икән, Йомры баш белән Чишмә Анасы, аны танып, бер могжиза, кирәмәт эшләмәсләрмени?..

Аның баш очыннан гына су чәпчеге очып үтте, якында гына су буена кунды, сиртмә койрыгын тибрәтәп, күзләрен аңа төбәп, муенын боргалады, аңа карап торды. Габдулла «Таныйсыңмы әллә, кошкай?» дип эндәшәргә теләде, күңеле тулган иде, елап жибәрермен дип курыкты. Мәмрәп йоклаган хатынны елап куркытырга ярамый... Чәпчек үзе адәм телендә сөйләшә башласа да гажәпләнмәс иде Габдулла, йә, ни булган инде аңа,

«танийм, танийм, син үзебезнең Габдулла абый ич!» дип бер эндәшсә! Кош, егетнең өметен көчәйтеп, тиз генә очып китмәде, озын койрыгы белән ярга суккалап, һаман аңа якынайды. И Чишмә Анасы! И Йомры таш! Сездә шундый да кодрәт юкмыни соң? Йә кайтарыгыз егет чагын аның, йә җанын алыгыз. «Сүндер җанымны! – дип инәлде егет чәпчеккә карап. – Дәш ич-масам берәр сүз!»

Зирек төбен саргай үләннәр арасында мәмрәп пешкән каен җиләге күренде, ул җиләкнең иң пешкәнән, иң эресен өзеп алды да кошка ыргытты. Кул хәрәкәтеннән кош очып китте, җиләк чишмә авызына барып төште.

Аръяктагы хатын да торып утырды, ул да Габдулланы күрде, ләкин үз күзләренә ышанмады, кеше кыяфәтендәге өрәк көпә-көндөз изге урыннарда нишләп йөрсен? Хатын йодрыклары белән күзен уа-уа каранды да үз җаена җырлап куйды. Габдулла аны шундук таныды һәм тану аңа көч, җитезлек бирде, егет яшен тизлегә агачлар куелыгы артына шуышты, яшеренде. Юк булды.

Әйе, бу ул иде.

Монда, кояш күзендә утырган тарлавыкта, бөтен яктан җиргә кочак-кочак нур ишелгәндә түгел, дәм-караңгы төндә, сөрәмле томан баскан юлларда, ялкын эчендә, су төбендә бер күз сирпүдә таныр иде аны Габдулла. Бик сагынган чакларда Зәйтүнәнең шәүләсе асыл чигеш кебек аның күз алдында җанлана торган иде.

Чак кына да үзгәрмәгән, бер генә күз төшерергә өлгерсә дә, ул Зәйтүнәнең тагын да чибәрләнгәнән, тулышып киткәнән чамалады. Моңарчы бихисап мәртәбәләр дошман күзеннән яшеренә белгән, елның теләсә кайсы фасылында, җирнең теләсә ни ноктасында дошманны ач күзеннән яшеренергә өйрәнгән атаклы разведчик Габдулла, бүген, туган төягенә аяк баскач, җан сөйгәнә, дөнья йөзөндәге иң газиз, иң кадерле кешесеннән, бердәнбереннән посып утырырга тиеш! Юк, юк, күренергә, Зәйтүнәне өркөтергә ярамый... Бая күреп-абайлап өлгермәде кыз, шәүләсен күрсә дә, күзләренә ышанмады. Габдулла тавышсыз шуыша-шуыша һаман читкәрәк, куелыкка керде, тимер биләве күкрәген авырттырып-авырттырып кысса да, ыңгырашмады.

Зәйтүнәнең карашы чишмә авызына төште, суның иң кайнаган җирендә, акрын гына, кабаланмыйча гына эре бер җиләк тирбәлә иде. Җиләк агып китәргә ашыкмады, әйләнеп-тирбәлеп һаман йөзде. Җиләкнең һаман китми чә торуы аңа кызык тоелды. Зәйтүнә, авызын тыя алмыйча күңелле көйли-көйли, ботакларга эленгән чүпрәкләрен, бәбәй күлмәкләрен җыярга кереште. «Җиләк тә пешкән икән... өзәлеп төшкән икән... әйдә, дустым, җиләккә... башта кызыл сандыкка, аннан тулыр чиләк тә...

Жыярбыз, жыярбыз... бер такта как коярбыз...» Ул бер көйне дә жырлап бетерми, икенче көй ялганып ага, өченчесен башлый, ә сүзләре үзенеке, күңеленә ни килсә, шуны жырға сала, аның тирә-ягы, бала чүпрәкләре, чишмәнең сабыр гына челтерәве, бөтен дөнья бүген моңнан гына тора иде. Бала керләре тутлаган, кипкән, алардан тоташ хуш ис – жыләк исе, тарлавыкның ике ягына мул чәчелгән чәчәкләр исе, су исе аңкый. «Шушы пакь күлмәкләрне кигәч, сабыемның елагы узмасмы әле?» дип, Зәйтүнә ялт кына ташка карады. Таш өстенә чуар канатлы күбәләкләр жыелып кунган. Йомры таш чәчәк аткан кебек бизәлгән, жанланган иде.

«Елагы узмасмы!»

Зәйтүнәнең яшерен өмете шул иде... Шул теләкне белдереп ботакларга бәбәй чүпрәкләрен таратып элде, бер арада хәл жыярга да өлгерде, һәммәсе ул теләгәнчә булып чыкты, беркем аның ниятен белмәде, берәү дә комачауламады, шаять, теләге дә кабул булгандыр! Хәзер сабые янына ашыкса да була!

Чишмә авызына иелеп карады, жыләк һаман агып китмәгән, һаман әйләнә-әйләнә йөзә... Зәйтүнәнең зиһене ачылды: кемдер, нидер ялварып Чишсә Анасына татлы ризык бүләк иткән! Бая Габдулла күргән, чәчрәп торган жыләк тәлгәшләрен ул да күрдә, тарлавыкны сискәндереп көлеп жибәрде. Менә тиле, нигә көлдә дигән, монда көләргә ярамаганын белә ич! Хәер, кем күрә аның көлгәнән, кем ишетә, койрыгы белән жиргә нидер сөйләп су читендә чәпчек йөри, якын-тирәдә хәвеф, кеше-мазар булса, болай кинәнеп йөрмәс иде кош, ә кошларның үзеннән – бәбәй әнисеннән курыкмаганын Зәйтүнә белә иде. Ул уч тутырып жыләк жыеп алды да Чишмә авызына килде, аркылы тактага басып, вак ком бөртекләре уйнашкан төпкә карады, жыләкләрне берәм-берәм суга ташлады.

– Йомры таш – бусы сиңа! Чишмә анасы – бусы, мәмрәп пешкәне сиңа! Изгеләр куышына атап та жыләк салам. Тыныч булсын, авызын беркем ачмасын, жирдә давыл чыкмасын. Бусы Хәлилемә... Улыма – бер, ике, өч... Тәңрем, гомерен озын ит баламның! Илләр имин, дөньялар тыныч булсын берүк. Улымның баш очында яшен-кылыч уйнатма, аны туган жиреннән аерма!..

Тын тарлавыкта яшь хатынның һәр хәрәкәтен, ымын, сүзен ап-ачык ишетеп торган Габдулла бармакларын үзле, дымлы балчыкка батырып үрсәленеп елый иде. Елаганы тышка чыкмый, тамырлары буйлап эчкә – Күңелгә таба йөгәрә иде.

Бала чүпрәкләре, бала күлмәкләре... Разведканың югары математикасын тапкырлау жәдвәле кебек үзләштергән, һәрбер вак-төяктән нәтижә ясарга гадәтләнгән Габдулла мондагы хәлләрне дөп-дөрәс аңлады:

эйе, Зәйтүнә кияүдә, аның Хәлил атлы улы бар, улына яхшылык сорап монда кадәр килгән... Бу исем хәлсезләнгән йөрәкне берәз кузгатып алды да таралырга өлгермәгән хәтәр уйлар тагын әйләнеп кайттылар. Хәзер монда чыннан да озак юанырга, мавыгырга ярамый, белергә теләгәннәренәң һәммәсен дә белде, әти-әнисе исән, Зәйтүнә кияүдә...

Тик бер нәрсә үтә дә сәер иде: нигә менеп китте ул Йомры таш янына? Зәйтүнәнең монда икәнән аңа кем белдерде?.. Аның тауга менәсен белеп килгәнме Зәйтүнә Йомры таш янына?..

Уйлар йомгагын сүтә-сүтә, Габдулла бер мизгелгә генә сизгерлеген югалтты, ул Зәйтүнәне соңгы кабат күреп калырга теләп сузылып карады. Каз мамыгыдай ап-ак чәчен күрсәтмәс өчен фуражкасын батырып киде, чыраена да күлгә төште... Зәйтүнә эшен тәмамлап, кайтырга әзерләнгән иде, кыштырдау ишетеп артына борылып карады, алар күзгә-күз очраштылар. Габдулла үз кыяфәтен Зәйтүнәнең күзләрендә күреп артына тайчанса да, үтә күренмәле гажәп көн яктысында яшә хатын Габдулланы аермачык күрде, куркуы тән тотышына күчте, күзләре шар булып ачылды да ябылмады, ярым ачык иреннәреннән, тешләреннән кысылып чыккан «ходаем!» дигән үзәк өзгеч бер сүз ишетелде.

Габдулла ягымлы да, әрнеткеч тә бу сүзне ишеткәч сикереп торырга теләде, чайкалып китте, таягы кулыннан төште, Зәйтүнә бөтен көчен җыеп, аның янына барып җитте, ике кулын сузып аңа торырга булышты, иелеп җирдән таягын алып тоттырды.

— Рәхмәт, сеңлем, – дип пышылдады егет.

— Сөз кем буласыз соң?

— Мосафир мин. Солдат. Авылыма кайтып барам... Сү эчәсем килде дә...

— Безгә кереgez, абый. Чәй куярмын.

— Сөзгәме?..

— Олы Мөхәммәт дигән кешенең килене булам мин. Безнең өй әнә тегендә! –

Ул кулын сузып авыл уртасындагы бер түбәне күрсәтте, хәтеренә Хәлиле төшеп, күкрәгә чәнчешә башлады, сөт тулган имиләре сулкылдый иде.

— Юк, юк, рәхмәт. Минә көтәләрдер. Болай да озаграк юандым.

Габдулла, маңгаена бәрәп чыккан бөрчәк-бөрчәк тирләрен кул аркасы белән сыпырып, моңаеп кына сукмакка таба карады.

— Булышыйммы, абый?

— Менүен менгәч, төшәрмен дә әле. Рәхмәт, сеңлем.

Зәйтүнә берсенә бала керләре тутырып, икенче чиләгенә су алырга да онытып, сукмакка керде, алга-артка карамаска тырышып, вак чуер ташларны тәгәрәтә-тәгәрәтә төшә башлады. Күк әлегечә чалт аяз иде, әллә кайдан, тау артыннан адашып килеп чыккан иләмсез болыт хәрченең

алама чикмәне кебек жылфердәп агып килде дә кара күлгә булып тау өстеннән тиз-тиз шуышып узды, жыл исте, зирек әрәмәсе саңгырау гына гүләп аны озатып калды. Ул ялт кына борылып карады, теге гарип ике кулын канат итеп алга ташланган, очып китәрдәй булып аңа таба сөрлеккән иде. Зәйтүнәнең бу урыннан тизрәк качасы, тизрәк тау астына, бушлыкка төшөп житәсе килде. Өйдә тәмам югалтканнардыр инде аны! Бианасы елак баланы тәпәләп алмасын тагын! Кичен, Кәримжан эштән кайткач, кичке табын янында тагын сүз булачак, баш бирмәгән киленгә бер-ике угын жибәрер Сафура карчык!

Юлына аркылы таяк салдылармыни, ул кинәт туктады, көянтәгә эленгән чиләкләр шылтырады, аның яныннан гына, чишмә агымында бәргәләнә-бәргәләнә, мәмрәп пешкән жыләк ага иде. Таш араларыннан акса да бөтен, имгәнмәгән, төсен дә ташламаган. Ул жыләккә карап бара башлады, жыләк нәни тугайчыкка житкәч туктады... Әнә тагын берәү ага, икәү, өчәү булдылар, бишәү... Яшь хатынның күңелен иләсләндереп, көмеш суны кызартып-канатып Йомры таш яныннан жыләк ага иде! Теге бичара мөсафир өзеп-өзеп суга ташлыйдыр аларны... Теләкләре шул кадәр күпме аның? Әллә мәмрәп пешкән жыләкләрне каргышының илчеләре итеп аска озатып каламы? Кем ул? Нигә әйбәтләп сорашмады икән Зәйтүнә, белешмәде, кая кайта, кайдан? Кемнәрне күргән дә ниләр ишеткән...

Аска төшкән саен су ныграк челтери, салмак суга ияреп кып-кызыл жыләкләр ага. Жыләкләргә ияреп Зәйтүнәнең мең сорау белән чиләнгән уе ага. Тагын ни булды инде, Зәйтүнә туктауга жыләкләр дә агудан туктыйлар, яраббиде, юк ла, жыләк тукталганга гына туктала икән Зәйтүнә, алар кузгалгач, ияреп төшөп китә.

Ул кабаланды, басманы йөгереп кенә үттә, өенә кайтып кергәнче күтәрелеп карамады. Чабып-мышнап кайтып керде, өйәлдә жыләсендә гөнжәлә таратып, бианасы йон яза икән, кырыс кына:

— Кояш төшлекне кайчан үткәнә беләсеңме? – дип сүз катты.

— Хәлил уяндымы? – диде Зәйтүнә, көчкә тынын алып.

— Ни хикмәттер, бүген йоклый да йоклый әле.

Зәйтүнә урыннан кубарылып бишек янына ташланды, ул кагылганга силә тирбәлеп алды, ана иелеп тыңлап торды, тыны бар, бала иреннәрен күңелле чәпелдәтеп аны каршылады. Шөкер, һәм гажәп, Хәлиле месни-месни йоклый икән.

Юл буга аны озата килгән уйлар хәзер бер жепкә тезелеп сузылдылар да, Зәйтүнә, бишек янына урындык китереп куеп, озак кына шаккатып, исе китеп утырды. Төп сорау бер – кем булды ул сәер кеше? Узып баручы мөсафир гына икән, нигә Йомры таш янына ук менгән? Кайсы авылдан

килгән?

Сорауга җавап булып бүген иртәдән бирле башыннан кичергәннәрне бер ноктага туплап җыярга кереште... Капкадан чыкканда кем дәшәп калды аңа? Нигә кер чайкарга Чишмә авызына ук менеп китте? Нигә бүген? Ник аны көпә-көндөз йокы басты? Мәрткә киткәндәй йоклады? Теге котсыз кешене ник очратты? Абау, күзләре... Юк, юк, бәлтерәгән, хәлсез кеше күзләре түгел... Түгел... Картныкы түгел! Нишләп йөри соң ул аларның Йомры ташы янында? Зәйтүнәнең киләсен белгәнме? Әллә бер-бер тылсым белән, изге Чишмә Анасы ярдәмендә үзе чакырып китергәнме? Иртәдән бирле аның җаны нилектән ашкынды? Ахыр чиктә, Хәлиленә ни булды, ничек түзеп ята, асты – коры, тавыш-тыны юк... Зәйтүнәнең теләге кабул булып, елагын Чишмә Анасы белән Йомры таш алдымы?

Хәлил кинәт чәчрәп уяңды, өйне тутырып тавыш бирде дә тыңды. Төш күрде дияр идең, дүрт айлык сабыйга төш иңәмени?.. Баланың баш астын рәтләргә дип калкынса, Зәйтүнәнең исе китте: ике кызылтүш нәкъ элекке кебек, гөл чүлмәкләре арасына кунганнар да, сөенеч китергән сыман, икәүләшәп Зәйтүнәгә туп-туры карап торалар. Ул улының юрганын рәтләп, мендәрен ипләп, бишек чүпрәген каплады да кошларга таба атлады, кызылтүшләр курыкмадылар, китмәделәр. Кышкы челлә суыкларда гына каралты-кура арасында ялт-йолт җим эзләп килә торган кошлар ник килгәннәр бүген? Ул, кошлар күрсен дип, баланың бишеген томалаган юка пәрдәне ачып ташлады, күз алдында яшен яшынәгәндәй булды: теге кеше... теге гарип... теге бичара... Габдулла бит!

Ул атылып ишегалдына чыкса, кызылтүшләр аның баш тирәсендә очарга тотындылар. Зәйтүнә, үзен-үзе белештермичә, олы капканы каерып ачып ташлады. Бианасы, нык күтәрелгән итәген төшерергә дә онытып, аның артыннан чыкты:

– Ни кыланасың, килен? Урамга яланбаш чыгасың түгелме? – дип сорады.

«Кая барасың болай?» дип капылт сорарга кыймады Сафура, ир бала тапканнан бирле Мөхәммәтләр йортында яшә киленнең абруе күзгә күренеп ныгыды, олы уллар, олы киленнәр аларга аерым бер хөрмәт күрсәттеләр. Нигә алай икәннән Сафура үзе дә төшендереп бирә алмас иде...

Алай да, кире борылып керергә, яулык бәйләргә туры килде, чиксез ашкынса да, улына күз салырга өлгерде, Хәлиле һаман йоклый, тигез генә тын ала. Зәйтүнә каударланып капкага килде һәм шып итеп туктап калды: бая үзе элөп кергән капка киң итеп ачылды, ул сикереп чыккач та үзеннән-үзе ябылды. Ул, кая барасын бик яхшы белгән төсле, туп-туры Югары очка менеп китте.

Капка баганасына чыгып сөялгән Сафура телсез калды.

10. СӨЛӘЙМАН БЕЛӘН ЗӨЛӘЙХА

Шәкүр кайтып күңеленә шөбһә тутырганчы, соңгы өметен кисеп, Зәйтүнә кияүгә чыкканчы ят мосафир килеп керсә, Сөләйман аңа бүтәнчәрәк карар иде, мөгаен, улының сүрән, байгыш кыяфәтен үтеп кереп, Габдулласын таныган да булыр иде. Шушы ике вакыйгадан соң ул Габдулланы югалды, гаип булды дип санады, күз нуры сүнде, карашының жетелеге бетте, аннары, солдат киеме кигән кешеләргә туры карарга да кыймый иде шикелле... Карап ни файда?!

Сәер юлаучының интегеп кенә капчыгын салганын, таягының тук-тук ыйалды идәннен тукмавын алар икәү, Зөләйха белән янәшә, колакларын торгызып тыңлап тордылар. Зөләйха аңа дәште:

– Сиңа әйтәм...

Ни дигән ымы булды Зөләйханың? «Карт, сиңең тавыгың кайчан казанга төшәр әле, мосафир аны көтеп тормас, тиз-тиз генә бәрәңге әрчеп, сөтле токмач кына пешерикме әллә?» дигән әрнүле соравы иде бу аның...

Соңгы вакытта Зөләйха таушалды, Сөләйманының ризалык авазын, «үзең кара, сиңа әйтәм» дигәннен көтеп тормады, күлмәк жиңнәрен тиз-тиз сызганып, өч-дүрт бәрәңге әрчеде, казанга шау кайнар самавырдан су агызып, кече учакта ут тергезде. Капка ясаганда калган коры имән йомычкалар авыр гына кабындылар, Зөләйха, мич авызына ябышып, учакны байтак күзәтеп торды. Ут арасыннан мосафирның янганнан калган шомы, зәңгәрсу яңагы чагылып китте... «Бу кыяфәте белән ничек гомер итәр?»

Сөләйман да тәмам аптырашта иде. Аның аптырашы бер-ике генә сорауга сыеп бетмәгән, ул ни уйларга, ни сорарга, Зөләйхасы белән ни киңәшләшәргә дә кыймыйча, томана, саңгырау аптырашта калды. Сораулар күңелдә туалар да сүнәләр, сораулар бер-берсен егалар, үтерәләр, бәрелешәләр, тормыш тәҗрибәсе, белгәннәр бөтенесе аста калган, зинһен кайтмаска таралган иде. Тавык суярга үткенләнгән пычагын тотып ул янбакчага чыкты, күп итеп суган кыягы кисте, берсен жәлләмәде, төбә белән йолкып чыгарды, тамырга ияргән балчыкны озак итеп учында әвәләде, укроп сабакларын йолкып, чүгәләгән җирендә уйга чумды. Уйлары болытлы көндәге урман күле кебек караңгы, йогышсыз иде...

Ул бәхетсез солдат турында уйлады...

Кайтмый калганнар хакында уйлады.

Ничек итсәң итәргә, мосафирны куна калдырырга кирәк. Мөгаен, Габдулла да мосафир белән бер тирәдә дэваланып яткандыр... Адресны ул биргәндер... «Безнең ындыр артындагы Йомры таш белән Изге чишмәгә

барып көмөш тәңкә сал, миңа саулык жибәрсеннәр», дип үтенгәндер.

Кайда яталар икән ул соңгы раннийлар, кайсы шәһәрдә?!

– Сиңа әйтәм!

Тәрәзәне куркып кына ачып Зөләйха аңа эндәште. Бу аның: «Буламы укроп-суганнарың?» дип соравы иде. Суганнар бер учта, укроп сабаклары икенчесендә, ул баскычка менгәч тукталды, Чуал ягына карап көтеп торды...

Салмаган аш пешеп өлгерде, кайда шулай озак юаныр бу солдат?

Габдулла таудан бик акрын төште, таягы булмаса, бөтенләй интегәсе икән. Башта ул өйләренә кереп тормаска ниятләде, «әнкәй ясаган чәйне эчим соң бер!» дип уйлады. Аннары, тиз-тиз китеп барасы булыр... Чуал ярыннан урамга менгәндә ул Зәйтүнә турында уйлады. Олы Мөхәммәт-ләрнең килене... Димәк, мөгаен, ул Кәримжанга чыккандыр...

Нигәдер исенә хатыны куркып качкан хохол Покуль төште, үзе белән палатада озак кына интеккән сукуыр кыргыз Төмәнбайны хәтерләде. Дөм-сукуыр иде кыргыз, аяк-куллары төзек күренсә дә, бөтен буыннары, бар күзәнәкләре сызлаулы иде, буыннарына суык үткәргән иде чабан Төмәнбай, төне буга ыңгырашып, улап ята иде. Бер Габдулла түзә иде аның тавышына, кыргызны житәкләп мунчага алып бара, аркасын кат-кат чабып юындыра, күлмәк-ыштаннарын кигертә иде. Кыргыз Төмәнбай аны дуслы санап бер заман ачылып китте: «Хатыным әйбәт минем, начар булса кайтыр идем, ә бу чамасыз яхшы күңелле, риясыз хатын! Шушы хәлдә кайтып төшеп нигә әйбәт хатынны рәнжәтергә? Тиз үлеп булса ярый да соң, озын гомерле булсаң нишләрсен? Юк, кайтмыйм мин», – диде.

Кемгә дә тел ачмаган Габдулла авылда калган Зәйтүнәсен, аның яхшылыгын, матурлыгын хәтерләп, Төмәнбайны куәтләде: «Мин дә кайтмыйм авылга», диде. Кыргыз сөенеп куйды: «И карагым, гарип адәм кемгә хәҗәт гуй, кемгә сыя!» дип өзгәләнде...

Аптырашкан картлар аны сагаеп, әмма эчке бер жылылык белән каршы алдылар:

— Әйдүк-әйдүк, солдат, – диде Сөләйман. – Бара торгач шактый юандың.

Таягың да аргандыр, хәл жыйсын... Аш әзер, тамак ялгап ал. Кире уйлаган юк, тавык кичкә әзер булыр, ә хәзергә сөтле токмач өлгерде. Тиз пешсә дә туклыклы аш, әйдүк, әйдүк...

— Капка яңартып жибәргәнсез икән, – диде Габдулла сәке читенә утырып.

— Капка яңа анысы, – дип жөпләде Сөләйман, ләкин куанмады.

— Чишмәгез дә бик гүзәл урыннан чыга икән, – диде солдат.

— Юлын табалдыңмы? – дип сорамыйча түзмәде хуҗа.

— Таптым, – диде сузып мөсафир.

— Алайса, менә шул,– дип ялгады Сөләйман.– Бүген бездә кун. Мунча ягып жибәрербез. Өч яктан су ага, рәхәтлән. Барасы жиреңә иртән иртүк ат жигеп үзем озатырмын.

Габдулла дәшмәде, ул арада агач табакка салып Зөләйха сөтле токмач китереп утыртты, Сөләйман бакрачка тотынды, калай тәлинкәләргә аш бүлеп чыкты.

Тәмле исләрдән ашказаны балдан бирле котырынып, сулкылдап торганга, Габдулла артыгын кыстатмады, хужа: «Житеш, солдат!» – дип эндәшкәч, кашыгына тотынды һәм тәлинкәсенә төбә күренгәнче бер дә туктамады.

— Теге каһәр суккан ачы су бар иде, – диде Сөләйман, чоланда, сандык артына ишерелгән чүллине хәтерләп.

— Нәрсә ул?

— Аракы.

— Юк,– диде Габдулла китереп.– Андый нәрсәләр бөтенләй ярамый миңа.

— Куллар жәрәхәтле ахры синең?

— Жәрәхәтле.

— Ә анда... син йөргән жирләрдә... калучылар бардыр?

— Кайда? Госпитальдәме? Бар, бар, күп булмаса да бар. Төзәлгәннәрдән дә өйгә кайтмаучылар бар.

— Андыйлар да бар диген! – Сөләйман белән Зөләйха бергәләп бер сүзне кабатладылар.

— Бар. Әз-мәз ямаштырып аларын инвалидлар йортына озаталар.

— Нигә кайтмыйлар инде алар, ягъни мәсәлән?

Габдулла туры җавап бирмәде:

— Һәркемнең үз җае буладыр андый чакта, – дип кенә куйды.

«Сиңа әйтәм!» Зөләйха дәште дә яулык чите белән авызын каплады, бу аның: «Белешче солдаттан, йөргән якларында безнең Габдулланы очратмадымы икән?» дип инәлүе иде. Бу сорауны Сөләйман әллә кайчан бирмәкче булып теле кычытып утыра иде, мосафирның һәр сорауга сискәнеп китүе, җавап бирердән элек, маңгаен жыерып интегүе генә аны тыйлыктырды... Аның каравы Зөләйха чыдамады:

— Балам, йөргән юлларыңда Габдулла Сөләйманов дигән егетне очратмадыңмы?... Безнең улыбызны? – дип сорады.

— Габдулла? – Мосафир каушап кашыгын өстәлгә куйды.– Габдуллалар очрагандыр, мәгәр Сөләйманов дигәннен күрмәдем.

Әгәр Зөләйха табынга якынрак утырса, мосафирның кашык тотуыннан, терсәген артка чөеп-чөеп куюыннан, тагын байтак вак-төякләрдән шикләнәр иде, кунакның котсызлыгы, ямьсезлегә, бала йонлы

башы аны читкә таба бора, карамаска мәжбүр итә, күз төбенә тыгызланып тулган яшьләре тамам-тамам дип өзмәс куркытып тора иде.

Юлаучы кыстатмады, үз өендә утырган кебек, ни куйсалар шуны яратып ашады, баллап-майлап өч чынаяк чэй эчте, ашап-эчеп торгач, тәрәзә аша ишегалдын күзәттә, шуннан соң текәлеп үзеннән нидер көткән Сөләйманга таба борылды.

— Сыегыз өчен мең рәхмәт, озак яшәгез.

— Ходай биргәне булыр инде,– диде Сөләйман.

— Ак юл сиңа, мосафир,– диде бәләкәй яктан Зөләйха. Аның күңеле тыпырчынды, мосафирның буге, тавышы, күзләре кемне хәтерләтә соң?

Нигәдер алар юлаучыны озата чыкмадылар, Зөләйха өйдә үк калды, Сөләйман болдыр башына тиклем чыкты да тукталды. Габдулла аскы иренен тешләп, таягына ике кулы белән таянып, яңа капкага барып җитте. Күпме кайгыларда аккан, үз өстенә дөнъяның чамасыз ярсуларын алган солдатның күңеле тыныч дип әйтерлек тигез иде. Исәннәр икән, саулар; ихаталар да ул көткәнгә караганда бөтен-төзек, капка дисәң – урамында бер, Югары очны балкытып-бизәп тора. Әгәр тормышта үзенә язганны таба алса, кеше кулына калмаса, үз көнен үзе күрәп яшәсә, көннәрнең берәүсендә, әлбәттә, ул бу капканы тагын кагар... Аның өчен нибарысы үзен җиңү, Габдулла Сөләйманов булуын расларга кирәк.

Сөләйман юлаучы артыннан капканы ябып калмады, киез башмаклары белән идән тактасын лыштырдатып өйгә керде. Карчыгы чынаяк сөртергә дип алган шакмаклы тастымалын тезенә салып, сәке читенә чак элгеп утырган иде. Картын күрүгә ул ике тапкыр: «Сиңа әйтәм! Сиңа әйтәм!!» дип кабатлады. Беренче ымы сорау булса, икенчесе тоташ иңрәү, ялвару яки өндәү иде.

— Ник әйбәтләп төпченмәдең, улыбыз Габдулла түгел идеме соң бу адәм?!

— Ни әйтәсең син, сандый! – Юк, Сөләйман җикеренмәде, кычкырмады, тавышы бик түбәннән, баз төбәннән чыккан кебек тонык, көчсез ишетелде.

Габдулла күпер өстенә менәм дигәндә туктады, борылып килеп капканы япты, шулай мәшәләнгәндә Айтуганның карт бурзае чабып килде, аның итеген иснәде дә күзенә карап койрыгын болгады. «Таныды, таныды!» дип куанды Габдулланың күңеле, эткә рәхмәт йөзеннән берәр нәрсә бирәсе килде, кулын чалбар кесәсенә тыкса, аннан изелеп, сытылып беткән җиләк килеп чыкты. Кай арада кесәгә тыккан аны Габдулла?..

Ул этнең арык санын сыйпады, шул чагында аның муенына кемдер килеп сарылды.

— Габдулла, бу син бит, бәгырем? Син бит!

— Зәйтүнә!

Зәйтүнә, Югары очка менгәч, Сөләйманнарға барып керергә базмады, күпер төбөндәге карт тирәк артына яшеренеп, сабырсызланып, атлыгып көтеп торды. Теге сәер кеше кемгә керде икән? Кемнәрдән чыгар? Урамнан үткәне күренмәде... Әгәр Сарман ягына кире китмәгән булса... Китмәс, китмәс!..

Тавышка Сөләйман белән Зөләйха каптыр-каптыр, ава-түнә йөгөрешеп чыктылар, юлаучыны кысып кочаклаган Зәйтүнәне күргәч, бөтенесен аңладылар.

— Габдулла, ник дәшмисең? Син бит бу, бәгырем! Кайттыңмы? Кайтып життеңме? – дип Зәйтүнә бәргәләнә-бәргәләнә елый, сөөклесенә иң кадерле, иң жылы сүзләрен әйтә иде.

— Миңа сөөнергә ярамый, Зәйтүнә. Сөөндермә син мине,– диде Габдулла ялварып.

Бая, Зәйтүнә күпер төбөндә яңа капка ачылганны көтеп тилмереп торганда, Югары оч тып-тын иде, менә күрше капкалар шыгырдап ачылды, Чуалда балык сөзгән малайлар юеш балак очларын селкетеп, борыннарын тартып күпер өстенә менеп тулдылар, тегеннән дә моннан олылар килеп житте, өнсез Габдулланы, иңбашыннан сак кына кочып, Зәйтүнә ишегалдына алып керде, аларның баш очыннан пыр да пыр карлыгачлар очып үтте, жил исте: «Изгеләр куышын тагын ачканнар, давил-кыян чыкмаса гына ярар иде», дип хафаланды Сөләйман.

11. ЗӘЙТҮНӘ ҺӘМ БАШКАЛАР

Куллар өстәлдә. Түрдә Мөхәммәт. Дүрт улы, икешәр-икешәр өстәлнең ике ягында тезелгәннәр. «Бик сәер төш күрдәк», дип олы кызы белән олы кияве кичкә кырын гына кайтып төшкәннәр. Куллар өстәлдә, йодрыклар йомарланган. Өстәл тулы йодрык. Күзләр аста. Кулга килеп кунган чебенне куып жибәрүче дә юк. Кече якта бала елый, тик бүген аны берәү дә ишетми, беркем игътибар бирми. Зәйтүнә дә бишек тирәсенә атылып бармый бүген. Ул Сафура карчык суккан палас өстенә басып идән уртасында тора.

Биана керә-чыга йөри, ир-атларның шушы гади мәсьәләне дә тиз генә хәл итә алмауларына рәнжеп, ачуына буылып ямьсезләнгән, ирен читләре дер-дер калтырыйлар.

— Илдә булмаганны... Адәм рисваена каласыңны көт тә тор икән.

Аның сукрануын изеп Мөхәммәт бер генә эндәште:

— Житәр сиңа, мырлама. Болай да баш инкегән!

Шым булды Сафура, бәләкәй якка керде, нидер жимерде, аударды, жиз илэк тәгәрәп чыгып Зәйтүнәнең аягына тиеп ауды.

— Йә, Кәримжан, – диде олы абый, – хатын синеке. Син ни дисең?

Олы абыйларының тәкъдиге барысына да жан кертеп жибәрде. «Ие, ие, Кәримжан әйтсен, эш анда калды», диештеләр. Моңарчы бу йорт-нигездә абруйлы актыккы сүзне әйтеп, соңгы хөкемне биреп утырган Мөхәммәт карт та бүген тын, аның да анык кына әйтер сүзе юк иде. Эш төпчек улга, Кәримжанга кайтып калды, Мөхәммәт тә:

— Әйт, улым, – дип ияген какты.

Кәримжан йодрыкларын язып бер калкынды да лып итеп утырды, хатынына карамыйча гына:

— Зәйтүнә, безнең хәлне аңлайсыңмы, юкмы? – дип сорады.

Идән уртасында баядан бирле боек кына басып торган Зәйтүнә тыштан сабыр күренсә дә, аның эче тулы ут иде. Утны тышка чыгарырга һич ярамаганын ул аңлай, ялгыш кызып китеп, йогышсыз, урынсыз сүз ычкындырса, дөрләп кабынырга әзер туганнар күтәрелеп бәреләчәкләр, аны юк итеп аста калдырачаклар. Моңарчы юаш бозау сымаграк йөргән Кәримжан да абыйлары, жизниләре алдында котырып китәчәк. Хәзер сүзне үлчәп, әллә ничә тапкыр иләк аша үткәреп кенә сөйләргә ярый...

— Эти, Кәримжан, абыйлар, жизниләр... Сез минем хәлгә дә кереgez. Кәримжан акылсыз түгел, кемгә өйләнгәнән белеп өйләнде. Сугышка озатканда Габдуллага вәгъдәм барын белә идеgez. Сөйләп күрсәттем, Кәримжан, рәнжемә, син бик әйбәт егет идең, тугры ир булдың, гаиләgez мине иш итте, мәгәр мин сиңа әнкәй сүзен сүз итебрәк чыктым. Хак, гомерлек ишем син дип белдем, бусын да беләсең, рьясыз, саф күңелем белән синеке булдым. Гаепләмә, мин бүгеннән Габдулла янына китәргә тиешмен. Бүгеннән үк! Аның хәле барыбызныкыннан да читенрәк, язмышы безгә караганда яманрак! Шул сәбәпле ул кайтмый торган, шуңа күрә үзен белдермичә эти-әнисе катыннан китеп бара иде.

Моңа нинди көч кирәклеген аңларсыз дип ышанам. Ата йортыннан качарга әзер кешенең хәлен аңлатырга сүzlәр житәрлек түгел... Аны бүгеннән ялгыз калдырырга ярамый, дип исәплим. Сиз ничек уйларсыз тагын. Кәримжанга үз ихтыярым белән чыктым, мине беркем көчләп китермәде. Әмма киткәндә дә сезнең тулы ризалыкны алып, хәер-фатихагызны ишетеп чыгып китәсем килә. Ил-көн бар, тирә-күрше, йолагадәт бар, берсе каршында да яман булып күренергә теләим. Кәримжан, мин синнән риза-бәхил, какмадың-сукмадың, юк-бар белән көнләшеп жанымны кыйнамадың. Мәгәр көне килде, Габдулла кайтты. Яшермим, әгәр ул сау-сәламәт кайткан булса, мин бүтәнчә уйлар идем, әмма ул гарип, бичара, мондый хәлдә мин аны ташлый алмыйм. Вәгъдәмә туры икәнемне чак кына соңарып булса да раслайсым килә.

— Ә бала?!

Нечкә тавышлы кече жизни «Ә бала?» дип кабатлады.

Күзләр Зәйтүнәгә күчтеләр, бәләкәй якта нидер ауды.

— Син ирнең асылы, Кәримжан, сау-сәламәтсең. Үзеңә тиңне тиз табарсың. Бәхетле дә булырсыз, яратып алып кайткан хатының сине бәбәйсез калдырмас. Ә Габдулланы кем белгән аны... Рәнжемәгез, бәбәйне дә үземнән калдырмыйм...

Өстәлдә куллар. Кәкерәйгән, бирчәйгән бармаклар, сынган, яргаланган, кара кунган тырнаклар. Ике кул житми. Рәчәйнең юл-кырларында жир тырнаган солдат куллары.

Кәримжанның куллары сизелерлек калтырый, калтырауны куар өчен ул барабан кагып та ала.

— Нәсел-тамырга хурлыгы төшәр. – Арага тагын кече кияүнең безелдәгәне килеп кысылды...

Өзгәләнде Зәйтүнә, иң курыкканы шушы сүз иде, мәгәр әйткәне авыр, житди иде, хәзер кире кайтырга, борылырга ярамый, монда калган тәкъдирдә дә Кәримжан белән яшәүнең тәме булмас, һәммәсен уйлап алды Зәйтүнә, аның көчле, абруйлы Мөхәммәтнекеләр белән чәкәләшеп чыгып китәсе килмәде, Габдулла белән алар монда яшисе, Габдуллага да авылда дошманнар түгел, терәк кирәк булачак...

— Әгәр мин гарипне читкә тибәрсәм, моның хурлыгын кая куярбыз? – диде ул аптырагач

— Габдулла үзе ничек, беләме? – диде Мөхәммәт, киленнең нык торганын күреп.

— Белә. Мин әйттем. Бүген ук синең янга күчеп киләм, гомерлеккә, дидем. Ризалыгын сорамадым. Ничек сорыйсың анысын? Качып китеп барганда тотылган жаннан ни сорыйсың? Вәгъдәбез бар, безгә шул житкән.

Йодрыклар язылып, куллар берәм-берәм тез өстене күчте, олы абый тирләгән ачык түшен шытырдатып кашыды, һәммәсә дә жиңел суладылар. Кәримжан йомгаклады:

— Язмыштан узмыш юк, диләр, Зәйтүнә. Син акылсыз хатын түгел, Габдулла белән бәхетле яшә. Аңлыйм, тормышың жиңел булмас.

Зәйтүнә аның каршысына чүкте, Кәримжанның кулларын эзләп тапты, рәхмәт әйтеп кат-кат үбәргә тотынды. Китапчарак бу хәрәкәтне яратып бетермәсәләр дә, дәшмәделәр. Зәйтүнә бит ул, Зәйтүнә!..

Өй эче үзгәрде, биана сыкранудан тыелды, олы абый мунчага беренче жыенды, жиз комган тотып хатыны аңа иярде, моңарчы басымчарак кына утырган кияүләр чәлдәр-чәлдәр нидер сөйләшергә керештеләр.

Зәйтүнә үзе белән бернәрсә дә алмады. Йомры таш яныннан алып кайткан төенчеген тотып, сабыен түшенә кысып, урамның нәкъ

уртасыннан Югары очка менеп китте. Хәбәр тиз үрләде, бөтен йортлардан капка төбенә чыгып, яшь хатынны күз белән озата бардылар.

— Әйбер-караларны Габдулла төшеп алып,– диде ул капка төбенәчә озата чыккан иренә. Габдулланың Мөхәммәтнекеләр белән арасы якын булуын тели иде Зәйтүнә. Тормыш болай да авыр, алда тагын да читенрәк булачак әле!

Урта урамны бер жайга узды. Тугашлар тыкрыгыннан Югары оч башланды. Алар очы, Габдуллалар очы. Урта урам йортлары озатып калса, Югары оч өйләре Зәйтүнәне каршы алды. Анда-санда күнне терәгән талтирәкләр әкрән генә гөжли, Сөләйман хафаланса да, жыл көчәймәде, киресенчә, басыла төште. Очраганнар бил бөгеп аңа сәлам бирде, беркем аннан: «Төнгә каршы бәбәй күтәреп кая болай жыендың син?» дип сорамады... Ачык тәрәзәләрдән, капка төпләреннән бәбәйләр елаганы ишетелә, олырак малайлар каз-үрдәк куып кайталар, үсмерләр шау-гөр килеп кәшәкәле уйный. Хәлил дә елый, әнкәсе сабыйны уң беләгеннән сулына күчереп карый, иркә сүзләр әйтә, бала тыелмый, һаман елый да елый...

— Жә, улым, жә, йортыңа елап кайтып кермә инде!

Капка ачык, капка өр-яңа, кадак башлары да чәчрәп, ялтырап тора. Ачык капка алдына алар өчәү чыгып басканнар. Ул аларның өчесен бер итеп күрдә, бер итеп... Габдулла чак кына алгарак чыкты, ике кулын сузып баланы үзенә алды...

Ни хикмәттер, бала шул минутта ук елаудан туктады, моннан ары бер чакта да еламады.

Декабрь, 1984 ел – Кисловодск, Февраль, 1988 ел – Переделкино.

Notes

[[←](#) 1]

Катына - янына

[← 2]

Каршына, янына

[← 3]

Burðe